

TERUGKEER VAN VERTREKPLICHTIGE VREEMDELINGEN

Een verkenning van interventies
om zelfstandige terugkeer
te stimuleren

REGIOPLAN
BELEIDSONDERZOEK

TERUGKEER VAN
VERTREKPLICHTIGE
VREEMDELINGEN

Een verkenning van interventies om
zelfstandige terugkeer te stimuleren

- eindrapport -

Auteurs:
Jeanine Klaver
Sibel Telli
Miranda Witvliet

Regioplan
Jollemanhof 18
1019 GW Amsterdam
Tel.: +31 (0)20 – 531 53 15
www.regioplan.nl

Amsterdam, juli 2015
Publicatienr. 14186

VOORWOORD

Het voorliggende onderzoek bevat de resultaten van de verkenning van de mogelijkheden om inzichten over gedragsbeïnvloeding toe te passen in de begeleiding van vertrekplichtige vreemdelingen bij zelfstandige terugkeer. In dit onderzoek zijn de belangrijkste belemmeringen voor terugkeer geïnterviewd, zijn zes gedragsinterventies uit andere beleidsterreinen dan de vreemdelingenketen nader bestudeerd en is de mogelijke bruikbaarheid van nudging voor het stimuleren van terugkeer in kaart gebracht.

Dit onderzoek is tot stand gekomen met behulp van de medewerking van verschillende mensen. We willen in de eerste plaats de uitvoerders uit de vreemdelingenketen die betrokken waren bij het onderzoek bedanken voor hun tijd en inzet. Ook bedanken we de ontwikkelaars van de bestudeerde gedragsinterventies en de geïnterviewde wetenschappelijke experts voor hun medewerking aan het onderzoek.

Tot slot danken wij de leden van de begeleidingscommissie voor de kundige en betrokken wijze waarop zij dit onderzoek hebben begeleid:

- Mw. prof. mr. dr. Ashley Terlouw, Hoogleraar Rechtssociologie, Radboud Universiteit Nijmegen, voorzitter
- Dhr. dr. Berry Tholen, Faculteit der Managementwetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen
- Mw. mr. Irene Ritman, ministerie van Veiligheid en Justitie / DGVZ
- Mw. Karen Temmink, ministerie van Veiligheid en Justitie / DT&V
- Mw. dr. Maureen Turina, projectbegeleider Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC)

Amsterdam, juli 2015

Jeanine Klaver

Projectleider

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	1
1.1	Bevorderen van terugkeer	1
1.2	Begeleiding bij terugkeer: betrokken actoren	2
1.3	Doel en afbakening	4
1.4	Vraagstelling	10
1.5	Gehanteerde onderzoeksmethoden	11
1.6	Leeswijzer	14
2	Belemmeringen bij zelfstandige terugkeer	15
2.1	Inleiding	15
2.2	Belemmeringen voor terugkeer.....	15
2.3	Omgaan met belemmeringen in de begeleiding bij terugkeer	23
2.4	Conclusie	25
3	Gedraginterventies andere sociale domeinen	27
3.1	Inleiding	27
3.2	De geselecteerde interventies	27
3.3	Beschrijving interventies	29
3.4	Aansluiting gedragsinterventies op belemmeringen voor terugkeer	46
3.5	Conclusie: mogelijke bruikbaarheid van de geselecteerde interventies.....	50
4	Toepasbaarheid nudges bij terugkeer	53
4.1	Inleiding	53
4.2	Ervaringen met nudges in de (beleids)praktijk.....	54
4.3	Bruikbaarheid nudges bij het stimuleren van zelfstandige terugkeer	57
4.4	Conclusies.....	61
5	Samenvatting en conclusie.....	63
5.1	Inleiding	63
5.2	Belemmeringen voor terugkeer.....	63
5.3	Inzet van gedragsinterventies	65
5.4	Inzet van nudging.....	69
5.5	Tot slot	70
	Summary	73
	Literatuur	81
	Bijlagen	83
Bijlage 1	Beschrijving geselecteerde interventies	85
Bijlage 2	Geïnterviewde deskundigen	113

1 INLEIDING

1.1 Bevorderen van terugkeer

Het terugkeerbeleid is een belangrijk onderdeel van het migratiebeleid van de Nederlandse overheid. Vreemdelingen die niet langer in Nederland mogen verblijven, worden actief aangespoord om Nederland ook daadwerkelijk te verlaten. Idealiter verlaten alle vreemdelingen die geen geldige verblijfstitel hebben het Nederlandse grondgebied. In de praktijk is dit echter niet altijd het geval. Het Nederlandse terugkeerbeleid is erop gericht om terugkeer op verschillende manieren te bevorderen. De Nederlandse overheid zet altijd in op zelfstandig vertrek. Als een vreemdeling blijvend weigert te werken aan zijn vertrek, dan kan gedwongen vertrek en zelfs vreemdelingenbewaring aan de orde zijn. Bij zelfstandig vertrek kan ondersteuning worden geboden in de vorm van financiële steun en/of door middel van hulp bij re-integratie in het land van herkomst. Deze ondersteuning wordt onder andere geboden door de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM). Ook worden subsidies verstrekt aan verschillende projecten van organisaties en ngo's die de zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen stimuleren.

Het realiseren van zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen blijkt in de praktijk niet eenvoudig. Veel vertrekplichtige vreemdelingen zijn niet te bewegen tot zelfstandige terugkeer naar het land van herkomst. In het Nederlandse vreemdelingenbeleid worden drie vormen van vertrek onderscheiden, te weten zelfstandig vertrek zonder toezicht (ook wel met onbekende bestemming vertrokken)¹, zelfstandig vertrek onder toezicht (vrijwillig vertrek) en gedwongen vertrek. Cijfers over 2012 t/m 2014 laten zien dat circa de helft van de vertrekplichtige vreemdelingen zelfstandig zonder toezicht is vertrokken. Van deze groep kan met andere woorden niet met zekerheid worden vastgesteld of men Nederland daadwerkelijk heeft verlaten. Van de groep vertrekplichtige vreemdelingen waarbij vertrek wel kan worden aangetoond, is in 2013 43 procent en in 2014 48 procent zelfstandig vertrokken onder toezicht.² Het aandeel personen dat zelfstandig vertrekt onder toezicht is tussen 2013 en 2014 weliswaar toegenomen ten opzichte van het gedwongen vertrek, maar het blijft in de praktijk bijzonder moeilijk om vertrekplichtige vreemdelingen te motiveren tot zelfstandig vertrek. Veel vertrekplichtige vreemdelingen onttrekken zich aan toezicht en het aandeel gedwongen vertrek is nog altijd substantieel.

¹ Bij controle is gebleken dat de vreemdeling niet meer woonachtig is op het laatst bekende adres, maar feitelijk vertrek is niet aangetoond.

² Rapportage vreemdelingenketen, periode januari-december 2014. Geraadpleegd via: http://www.diensterugkeerenvertrek.nl/organisatie/Feiten_en_Cijfers/index.aspx

Ten behoeve van een effectiever terugkeerbeleid zoekt de overheid naar nieuwe methoden en instrumenten om zelfstandige terugkeer te bevorderen. Dit onderzoek beoogt hieraan bij te dragen door te verkennen wat de mogelijkheden zijn om inzichten over gedragsbeïnvloeding uit andere sociale domeinen toe te passen in de begeleiding bij zelfstandige terugkeer. In dit inleidende hoofdstuk wordt bij wijze van context eerst een korte schets gegeven van de verschillende partijen die momenteel betrokken zijn bij de ondersteuning van vertrekplichtige vreemdelingen bij terugkeer. Vervolgens wordt een toelichting gegeven op het doel en de afbakening van het onderzoek en op de gehanteerde onderzoeksmethoden.

1.2 Begeleiding bij terugkeer: betrokken actoren

1.2.1 Dienst Terugkeer en Vertrek (DT&V)

Verzoeken van vreemdelingen om toegelaten te worden tot Nederland worden beoordeeld door de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND). Vreemdelingen die een verblijfsvergunning krijgen, moeten integreren in de Nederlandse samenleving. Vreemdelingen die geen recht hebben op een verblijfsvergunning of van wie het recht op verblijf is beëindigd, verblijven hier niet-rechtmatig en moeten het land verlaten. De Dienst Terugkeer & Vertrek (DT&V) is een taakorganisatie van het ministerie van Veiligheid en Justitie en is verantwoordelijk voor het faciliteren van het daadwerkelijk vertrek van vreemdelingen die geen recht (meer) hebben op verblijf in Nederland. De DT&V richt zich op de volgende doelgroepen: (i) illegale vreemdelingen die door de politie of de Koninklijke Marechaussee in het toezicht zijn aangehouden, en (ii) uitgeprocedeerde asielzoekers.

DT&V werkt op basis van casemanagement. Dit houdt in dat aanpak en begeleiding persoonsgericht (maatwerk) zijn. Per individu wordt bekeken wat de mogelijkheden en voorwaarden zijn voor het vertrek. Geprobeerd wordt om zo vroeg mogelijk met de vreemdeling in gesprek te gaan over terugkeer, zodat hij zich tijdig kan voorbereiden op de mogelijkheid dat hij het land moet verlaten. Alle uitgeprocedeerde vreemdelingen krijgen een eigen DT&V-regievoerder aangewezen. De regievoerder is verantwoordelijk voor de regie op het vertrekproces van de vreemdeling. De regievoerder is het aanspreekpunt voor de vreemdeling (en/of zijn gemachtigde) en voor de (keten)partners waarmee de DT&V samenwerkt. Enkele werkzaamheden van een DT&V-regievoerder zijn: bestuderen en analyseren van het overdrachtdossier, opstellen van een vertrekplan, voeren van persoonlijke gesprekken met de vertrekplichtige, onderhouden van contacten met (keten)partners en ngo's en het organiseren van daadwerkelijke vertrek.

Ook vertrekplichtige vreemdelingen hebben, afhankelijk van de persoonlijke situatie, recht op opvang. Deze vreemdelingen kunnen onder meer opgevangen worden op de volgende locaties:

- *Asielzoekerscentrum*: vreemdelingen met een afgewezen asielaanvraag verblijven tijdens hun vertrektermijn³ in een opvanglocatie van het Centraal Orgaan opvang asielzoekers (COA). De opvang eindigt wanneer de vertrektermijn van de vreemdeling is verlopen en de vreemdeling het land niet heeft verlaten.
- *Gezinslocatie*: gezinnen met minderjarige kinderen kunnen onderdak krijgen op een gezinslocatie. Zij mogen daar blijven totdat het jongste kind de leeftijd van achttien jaar heeft bereikt of totdat terugkeer uit Nederland is geregeld.
- *Vrijheidsbeperkende locatie (vbl)*: vreemdelingen die wel actief meewerken aan hun vertrek na het beëindigen van de vertrektermijn, kunnen opvang krijgen in een vrijheidsbeperkende locatie. Vreemdelingen in een vbl mogen de locatie verlaten, maar zijn verplicht binnen de grenzen van de gemeente te blijven. De vreemdeling verblijft in beginsel maximaal twaalf weken in de vbl, waar verder wordt gewerkt aan de terugkeer.
- *Bewaringcentrum*: als er een reëel risico is dat een vreemdeling van wie de uitzetting wordt voorbereid zich aan het toezicht onttrekt, kan hij, onder bepaalde voorwaarden, in bewaring worden gesteld. De vreemdeling wordt dan overgebracht naar een bewaringcentrum. Het doel is de vreemdeling beschikbaar te houden voor vertrek.
- Daarnaast bieden sommige gemeenten opvang aan bepaalde groepen vreemdelingen van wie de grond voor rechtmatig verblijf is komen te vervallen en die niet opgevangen worden in een van de hierboven genoemde voorzieningen. Er is een plan in ontwikkeling voor de opzet van een voorfase vbl in een beperkt aantal gemeenten.⁴ Volgens dit plan dient in deze voorfase eerst gewerkt te worden aan terugkeerbereidheid, voordat de opvang voortgezet wordt in de reguliere vbl (zie hierboven).

1.2.2 Ondersteuning bij zelfstandige terugkeer: IOM

De verantwoordelijkheid om Nederland te verlaten, ligt bij de vreemdeling zelf. Wel kunnen zelfstandige terugkeerders hulp krijgen bij vertrek. Sinds 1991 heeft de Nederlandse overheid een overeenkomst met de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM) om het zelfstandige vertrek van vreemdelingen te ondersteunen. Vreemdelingen in Nederland die willen terugkeren naar hun land van herkomst of in aanmerking komen voor hervestiging, kunnen IOM in Nederland vragen hen daarbij te assisteren op grond van onder

³ Vertrekplichtige vreemdelingen krijgen een terugkeerbesluit van het IND. Dit is een brief waarin staat binnen welke termijn de persoon Nederland moet verlaten. De vertrektermijn kan variëren, bijvoorbeeld 0 dagen voor onmiddellijk vertrek en 28 dagen bij de afwijzing van een eerste asielaanvraag. Vreemdelingen die zich niet houden aan de bepaalde termijn, kunnen een inreisverbod krijgen. In dat geval mag hij of zij niet meer in het Schengengebied, waar Nederland deel van uitmaakt, reizen. Wanneer de vertrektermijn 0 dagen is, dan krijgt de vertrekplichtige vreemdeling in veel gevallen direct een inreisverbod.

⁴ Zie bijvoorbeeld kamerstukken kst-19637-1994 en 2015D16489.

andere de REAN-regeling (Return and Emigration of Aliens from the Netherlands).⁵

De ondersteuning vanuit het REAN-programma bestaat onder meer uit voorlichting en advies over de mogelijkheid om zelfstandig terug te keren, onder andere op basis van actuele informatie over de situatie in het land van bestemming en door het beantwoorden van individuele vragen. Daarnaast ondersteunt IOM bij het regelen van reisdocumenten en biedt de organisatie begeleiding bij het daadwerkelijke vertrek en, indien gewenst, tijdens transit en bij aankomst in het land van herkomst. In aanvulling op de REAN-regeling kunnen (ex-)asielzoekers in aanmerking komen voor ondersteuning onder de 'Herintegratie Regeling Terugkeer' (HRT) 2012. De HRT-bijdrage ondersteunt de herintegratie in het land van herkomst of in een derde land (hervestiging).⁶ Naast financiële herintegratieondersteuning kunnen vreemdelingen die terug willen keren ondersteuning krijgen bij bijvoorbeeld het vinden van een baan, het opzetten van een eigen bedrijf of het volgen van een opleiding.

IOM biedt zo veel als mogelijk vertrektrajecten op maat aan en houdt rekening met de persoonlijke situatie van de terugkeerder. Op deze manier wordt geprobeerd de vreemdeling te ondersteunen bij het opbouwen van een nieuw bestaan in het herkomstland. Begeleiding bij zelfstandige terugkeer is naar alle landen in de wereld mogelijk. De overheid verstrekt subsidies aan enkele projecten van IOM en ngo's die duurzaam vertrek bevorderen.

1.2.3 Terugkeerprojecten ngo's

Naast IOM zijn er verschillende maatschappelijke organisaties die ondersteuning bieden bij terugkeer en herintegratie. Voorbeelden van dergelijke organisaties zijn Stichting WereldWijd (biedt materiele ondersteuning bij zelfstandig terugkeer) en Bridge to Better (ondersteunt door middel van coaching, empowerment- en businessstrainingen voor vreemdelingen die willen terugkeren naar hun land van herkomst).

1.3 Doel en afbakening

1.3.1 Doel van het onderzoek

Het doel van het onderzoek is om te verkennen of er op andere terreinen dan de vreemdelingenketen interventies worden ingezet gericht op gedragsverandering. Van deze gedragsbeïnvloedende interventies wordt verkend of

⁵ Bron: IOM Nederland (2015).

⁶ Onder hervestiging wordt verstaan: het vertrek van een persoon die niet in het bezit is van een verblijfsvergunning in Nederland naar een derde land waar de persoon zich niet al eerder legaal heeft gevestigd en waar permanent verblijf gewaarborgd is.

ze ook bruikbaar kunnen zijn voor het bevorderen van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen.⁷

1.3.2 Afbakening doelgroep

Vertrekplichtige vreemdelingen kunnen, globaal beschouwd, ingedeeld worden in vier groepen aan de hand van de belemmeringen die zij ervaren voor terugkeer naar het land van herkomst (zie figuur 1).

Deze vier groepen zijn:

- Groep 1 omvat vreemdelingen die wel willen vertrekken en ook geen administratieve belemmeringen ervaren, dus in principe ook kunnen vertrekken. Deze groep valt binnen de categorie 'zelfstandig vertrek' en wordt bij de voorbereiding op dat vertrek financieel en in natura ondersteund.
- Groep 2 omvat vreemdelingen die wel willen vertrekken, maar vanwege het ontbreken van de benodigde papieren niet kunnen vertrekken. Ook hier gaat het om zelfstandig vertrek dat echter pas gerealiseerd kan worden als de administratieve belemmeringen zijn opgelost. Interventies moeten in deze gevallen dus in eerste instantie vooral gericht zijn op het wegnemen van de administratieve belemmeringen.
- Groep 3 omvat vreemdelingen die niet willen, maar wel kunnen vertrekken. Deze vreemdelingen ervaren althans geen administratieve of procedurele belemmeringen ten aanzien van hun uitzetting. Het inzetten van interventies gericht op het overhalen van mensen om ander gedrag te vertonen, zijn met name relevant voor deze groep.
- Groep 4, tot slot, omvat vreemdelingen die niet willen en niet kunnen. Deze groep is het moeilijkst te bewegen tot vertrek, omdat zowel persoonlijke als administratieve belemmeringen opgelost moeten worden. Het feit dat er (mogelijk) sprake is van een wisselwerking tussen beide typen belemmeringen, maakt echter dat deze groep in eerste instantie minder geschikt is om in aanmerking te komen voor de inzet van gedrags-beïnvloedende interventies.

⁷ Op dit moment loopt er binnen DT&V in het kader van de verbetering van de kwaliteit van de dienstverlening (zoals neergelegd in het Ambitiedocument 2013) een ontwikkeltraject voor een nieuwe werkwijze/methodiek voor regievoerders. De uitkomsten van het onderhavige onderzoek zullen worden teruggekoppeld aan betrokkenen bij het ontwikkeltraject binnen DT&V.

Figuur 1.1 Groepen vertrekplichtige vreemdelingen naar belemmeringen

	Geen persoonlijke belemmeringen	Wel persoonlijke belemmeringen
Geen administratieve belemmeringen	GROEP 1	GROEP 3
Wel administratieve belemmeringen	GROEP 2	GROEP 4

Deze studie richt zich vooral op de derde groep van vertrekplichtige vreemdelingen: personen die wel kunnen, maar niet willen vertrekken. Deze personen kunnen in principe aangetroffen worden binnen de verschillende terugkeerlocaties. Voor deze groep vreemdelingen wordt verkend of er op andere terreinen dan de vreemdelingenketen interventies worden gericht op het beïnvloeden van gedrag, die mogelijk bruikbaar zijn voor het stimuleren van zelfstandige terugkeer.

1.3.3 Gedragsbeïnvloeding

Binnen de gedragswetenschappen wordt kennis ontwikkeld over het tot stand komen van gedrag en de manier waarop mensen keuzes maken. Deze inzichten leveren handvatten op om het gedrag van mensen beter te begrijpen en te kunnen bijsturen. Volgens de duale procestheorie (Kahneman, 2011) hebben mensen twee denksystemen: het snelle, onbewuste denksysteem waarin intuïtieve, automatische beslissingen worden genomen en het langzame, bewuste denksysteem waarin rationele en ingewikkelde beslissingen tot stand komen. We gaan in dit onderzoek in op de bruikbaarheid van inzichten over het bewuste denksysteem (eerste spoor) en over het onbewuste denksysteem (tweede spoor) voor het bevorderen van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen.

Het bewuste denksysteem

Een groot deel van de theorieën die binnen de gedragswetenschappen zijn ontwikkeld om het gedrag van mensen te kunnen verklaren, gaat uit van het bewuste denksysteem van mensen. Een veel gehanteerd sociaalpsychologisch model om het gedrag van mensen te begrijpen, is de theorie van gepland gedrag. Volgens de grondleggers van deze theorie, Fishbein en Ajzen (2010), is de *intentie* om een bepaald gedrag te vertonen de belangrijkste voorspeller voor gedrag. Door het centraal stellen van de intentie, neemt de theorie van gepland gedrag het bewuste denksysteem als uitgangspunt in het verklaren van het gedrag van personen. Intenties worden volgens de theorie primair bepaald door *attituden* (oftewel: de houding ten aanzien van het nieuwe gedrag), de *sociale norm* (oftewel: de wijze waarop de sociale omgeving het gedrag beoordeelt) en de *ervaren gedragscontrole* (oftewel: de mate waarin iemand mogelijkheden ziet om dit gedrag te vertonen). De mate

waarin iemand controle ervaart over zijn of haar gedrag kan volgens de theorie van gepland gedrag beïnvloed worden door de mate van *zelf-effectiviteit*. Met zelf-effectiviteit wordt het vertrouwen van een persoon bedoeld in de eigen bekwaamheid om met succes invloed uit te oefenen op zijn of haar omgeving (Bandura, 1977).

Vanuit bovengenoemde sociaalpsychologische inzichten, zijn er verschillende therapeutische gedragsinterventies ontwikkeld die het bewuste denksysteem van mensen aanspreken met als doel om gedragsverandering te bewerkstelligen. Deze therapeutische gedragsinterventies trachten gedragsverandering bij mensen te bewerkstelligen, onder andere via het beïnvloeden van de attitudes (en achterliggende cognities en emoties), de sociale norm en de zelf-effectiviteit.

Als eerste spoor gaan we in dit onderzoek in op de mogelijke bruikbaarheid van verschillende therapeutische gedragsinterventies die het bewuste denksysteem van mensen aanspreken. We gaan daarbij na welke gedragsinterventies uit andere sociale domeinen dan de vreemdelingenketen belemmeringen voor terugkeer weg zouden kunnen nemen, om daarmee personen die wel kunnen, maar niet willen vertrekken te stimuleren om zelfstandig terug te keren.

We richten onze verkenning op drie beleidsterreinen waarin veel kennis en ervaring is met het uitvoeren van therapeutische interventies: jeugdzorg, justitieel kader (inclusief reclassering) en re-integratie. Binnen deze terreinen worden interventies ingezet met als doel om mensen gedrag te laten vertonen waar ze zelfstandig niet (in voldoende mate) de intentie toe hebben. Bovendien worden binnen deze terreinen gedragsinterventies toegepast om te bevorderen dat mensen zich houden aan een norm die extern (door de overheid) aan hen is opgelegd. Dit komt overeen met de problematiek die centraal staat binnen dit onderzoek: vertrekplichtige vreemdelingen die dienen terug te keren naar het land van herkomst, maar dit in eerste instantie niet willen. Binnen de drie geselecteerde beleidsterreinen wordt regelmatig onderzoek uitgevoerd naar de effectiviteit van de inzet van therapeutische gedragsinterventies. We nemen daarom jeugdzorg, justitiële interventies en re-integratie als vertrekpunt. Het gaat dan om interventies waar een (dwingende) beslissing van de overheid aan ten grondslag ligt over de richting van het gewenste gedrag en waarbij een beroep wordt gedaan op rationele denkprocessen.

Het onbewuste denksysteem

Vanuit de gedragswetenschappen komen er in toenemende mate inzichten naar voren die laten zien dat gedrag niet altijd weloverwogen en beredeneerd is. Vanuit deze optiek speelt, naast het bewuste denksysteem, ook het snelle, onbewuste denksysteem een rol in de keuzes die mensen maken. Het MINDSPACES model, ontwikkeld door het Britse Behavioural Insights Team, gaat ervan uit dat mensen hun keuzes lang niet altijd baseren op een rationale

afweging van kosten en baten, maar dat veel gedrag tot stand komt vanuit een ingebouwde reactie op de wereld om ons heen. Dit model geeft een overzicht van de negen meest robuuste invloeden op ons gedrag en biedt beleidsmakers handvatten om inzichten vanuit de gedragswetenschappen mee te kunnen nemen bij het uitwerken van beleid (zie tabel 1.1).

Tabel 1.1 Negen meest robuuste invloeden op gedrag (MINDSPACES-model)

Invloed	Toelichting
Messenger	We worden sterk beïnvloed door degene die de informatie communiceert
Incentives	Onze reactie op prikkels worden gereguleerd door voorspelbare mentale 'short cuts' zoals het vermijden van verlies
Norms	We worden sterk beïnvloed door datgene wat anderen doen
Defaults	We gaan met de stroom mee en kiezen standaardopties
Salience	Onze aandacht gaat uit naar datgene wat nieuw is en wat relevant voor ons lijkt
Priming	Ons handelen wordt beïnvloed door onbewuste aanwijzingen
Affect	Onze emotionele associaties beïnvloeden in sterke mate ons handelen
Commitments	We proberen consistent te zijn met eerder geuite publieke beloftes
Ego	We handelen op een manier zodat we ons beter voelen over onszelf

De invloeden benoemd in het MINDSPACES-model lichten we hieronder toe.

- De invloed van de **messenger** gaat ervan uit dat het gewicht dat mensen toekennen aan informatie in sterke mate afhangt van de reactie op de bron van informatie. Mensen zijn bijvoorbeeld geneigd om te handelen op basis van informatie als deze informatie afkomstig is van een expert. Dit geeft aan dat het belangrijk is om stil te staan bij welke boodschappers het beste ingezet kunnen worden in het bijsturen van gedrag.
- Het inzetten van verschillende **incentives** (beloningen of prikkels) om mensen te motiveren om hun gedrag te veranderen kan effectief zijn. Zowel financiële als andere prikkels hebben invloed op de kosten en baten van een bepaald gedrag.
- Ons gedrag wordt in belangrijke mate bepaald door het gedrag van mensen om ons heen (**norms**). Veel succesvolle interventies waarbij gebruikgemaakt wordt van sociale normen betreffen interventies waarin mensen verteld wordt wat andere mensen doen in een vergelijkbare situatie.
- De invloed van **defaults** houdt in dat veel mensen standaardkeuzes accepteren die worden voorgelegd, zelfs wanneer deze keuze aanzienlijke gevolgen heeft. Mensen zijn met andere woorden vaak lui in hun keuzes. Door andere opties als standaardkeuze aan te bieden, kan gedrag worden bijgestuurd.
- Met **salience** wordt bedoeld op de bevinding dat ons gedrag in belangrijke mate wordt beïnvloed door dingen die onze aandacht trekken. Informatie die nieuw, toegankelijk en eenvoudig is, dringt bijvoorbeeld beter tot ons door.

- Het gedrag van mensen verandert wanneer zij eerst worden blootgesteld aan onbewuste 'cues', zoals beelden, woorden of sensaties. Hoewel studies laten zien dat de effecten van **priming** robuust zijn, is vaak nog onvoldoende bekend welke van de vele primes die mensen dagelijks tegenkomen een significante invloed hebben op gedrag. Zoals de onderzoekers van het Behavioural Insights Team stellen, is priming een van de minst goed begrepen effecten uit het MINDSPACE-model.
- **Affect**, oftewel emoties, beïnvloeden de keuzes die mensen maken. Deze emoties kunnen opgeroepen worden door woorden, beelden en gebeurtenissen. Onderzoek met betrekking tot financiële producten laat bijvoorbeeld zien dat een foto van een aantrekkelijke, lachende vrouw de vraag naar het financiële product net zo veel doet stijgen als het aanbieden van 25 procent korting op het rentepercentage van de lening.
- Mensen hebben de neiging om gedrag uit te stellen en beslissingen ten aanzien van de toekomst uit te stellen. Dit gedrag kan worden beïnvloed door het gebruiken van zogenaamde '**commitment devices**'. Een voorbeeld hiervan is het publiekelijk uiten van voornemens. Mensen zijn dan eerder geneigd zich aan deze beloftes te houden, omdat ze geen reputatieschade op willen lopen.
- Met de invloed van **ego** wordt erop gedoeld dat mensen de neiging hebben om gedrag te vertonen dat bijdraagt aan een positief en consistent zelfbeeld. Dingen die goed gaan in ons leven wijzen we toe aan onszelf. Dingen die niet goed gaan, zijn vaak de schuld van anderen of de situatie. Dit wordt de 'fundamental attribution error' genoemd.

Als tweede spoor gaan we in dit onderzoek na in hoeverre de inzichten over de beperkte rationaliteit van mensen bruikbaar zijn voor de uitvoerende partijen betrokken in het terugkeerproces. Relevant daarvoor is het door Thaler en Sunstein (2009) geïntroduceerde begrip **nudging**. Een nudge heeft betrekking op het op een niet-dwingende manier bijsturen van gedrag, waarbij aansluiting wordt gezocht bij de ingebouwde (deels automatische) reactie van mensen op de wereld om hen heen. Nudges zijn geen verplichting en zijn makkelijk en goedkoop te ontwijken. Fruit op ooghoogte leggen geldt bijvoorbeeld als een nudge, maar het verbieden van junkfood niet. We verkennen in dit onderzoek in hoeverre nudges ingezet kunnen worden om mensen die wel kunnen, maar niet willen, te bewegen om zelfstandig terug te keren naar het herkomstland.

Bij nudging wordt ingespeeld op automatische denkprocessen van mensen. Het gevaar van manipulatie en daarmee het miskennen van individuele autonomie is daarbij groot. Om die reden zal in de verkenning van de mogelijkheden van de inzet van nudging voor de uitvoerende partijen betrokken in het terugkeerproces, uitvoerig stilgestaan worden bij de mogelijke ethische complicaties hiervan.

1.4 Vraagstelling

Interventies voor het stimuleren van zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen kunnen alleen succesvol zijn wanneer ze aansluiten bij de belemmeringen die mensen ervaren om uit Nederland te vertrekken. De eerste set met onderzoeksvragen richt zich daarom op de belemmeringen voor terugkeer. Vervolgens gaan de onderzoeksvragen in op de inzet van gedragsinterventies in het terugkeerproces en op de inzet van nudging.

De volgende onderzoeksvragen staan centraal in het onderzoek:

Belemmeringen voor terugkeer

1. Welke belemmeringen ervaren vertrekplichtige vreemdelingen om uit Nederland te vertrekken?
2. Welke factoren zijn van invloed op de ervaren belemmeringen?
3. Welke interventies worden in het huidige terugkeerbeleid ingezet om gedwongen terugkeer te bevorderen? Op welke wijze proberen deze interventies het gedrag van de vreemdeling te beïnvloeden?
4. In hoeverre houden deze interventies voldoende rekening met de ervaren belemmeringen?

Inzet van gedragsinterventies

5. Welke voorbeelden zijn er beschikbaar uit andere sociale domeinen waarbij gedragsinterventies worden ingezet om gedragsverandering te bewerkstelligen?
6. Wat zijn de werkzame bestanddelen van deze interventies?
7. In hoeverre wordt in deze interventies rekening gehouden met culturele verschillen tussen doelgroepen?
8. Zijn deze interventies in te zetten voor het stimuleren van zelfstandig vertrek van vertrekplichtige vreemdelingen?
 - a. Grijpen deze interventies naar verwachting voldoende aan op de ervaren belemmeringen van de vreemdelingen?
 - b. Hoe en onder welke randvoorwaarden kunnen deze interventies worden toegepast binnen het terugkeerproces?

Nudging

9. Wordt er in andere beleidssectoren in Nederland gebruikgemaakt van het beïnvloeden van gedrag via de inzet van nudges?
10. In hoeverre kunnen nudges gebruikt worden om vertrekplichtige vreemdelingen te stimuleren te vertrekken? Welke ethische en effectiviteits-overwegingen zijn daarbij van belang?
11. Welke nudges lijken het veelbelovendst (gezien de ervaren belemmeringen van vertrekplichtige vreemdelingen) en hoe zouden deze kunnen worden ingezet?

1.5 Gehanteerde onderzoeksmethoden

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden, zijn in dit onderzoek allereerst twee literatuurstudies uitgevoerd. De eerste literatuuranalyse is gericht op het in kaart brengen van belemmeringen. De tweede literatuurstudie richtte zich op de mogelijkheden voor het beïnvloeden van gedrag via nudging. Tevens is een systematische zoektocht uitgevoerd naar therapeutische interventies binnen andere sociale beleidsterreinen dan de vreemdelingenketen. We hebben interviews gehouden met begeleiders uit het veld over de ervaren belemmeringen van vertrekplichtige vreemdelingen, met ontwikkelaars van interventies binnen andere beleidsterreinen en met wetenschappelijke experts op het gebied van nudging. Tot slot is een groepsgesprek gehouden met uitvoerders die betrokken zijn bij het terugkeerproces over de mogelijke bruikbaarheid van de inzichten die dit onderzoek heeft opgeleverd voor het stimuleren van zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen. Hieronder worden de gehanteerde onderzoeksmethoden per deelthema toegelicht.

1.5.1 Onderzoek naar belemmeringen

Op basis van bestaande literatuur is een overzicht gemaakt van de belangrijkste belemmeringen die terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen in de weg (kunnen) staan. We hebben ons daarbij hoofdzakelijk beperkt tot relatief recente studies en studies waarin de doelgroep zelf bevraagd is over ervaren belemmeringen voor terugkeer. In bijlage 1 is een literatuurlijst opgenomen. Als aanvulling op de literatuuranalyse voor het in kaart brengen van belemmeringen, hebben we zes interviews gehouden met begeleiders uit het veld voor hun praktijkervaringen: vijf regievoerders van DT&V van verschillende opvanglocaties (gezinslocatie, AZC's, illegale vreemdelingen in de gemeente, bewaring, vrijheidsbeperkende locatie) en één terugkeerbegeleider van IOM. In deze interviews is gevraagd naar de belangrijkste belemmeringen voor terugkeer vanuit het perspectief van de uitvoerders en van de vertrekplichtige vreemdelingen. Verder is gevraagd naar het onderscheid tussen de groep mensen die niet kunnen en die niet willen vertrekken. Tot slot is ingegaan op de interventies en methodieken die binnen de vreemdelingenketen worden gehanteerd en hoe regievoerders in de praktijk omgaan met de gesignaleerde belemmeringen. De uitkomsten van de literatuurverkenning naar belemmeringen en de aanvullende interviews zijn verwerkt in hoofdstuk 2.

1.5.2 Onderzoek naar gedragsinterventies

Om de zoektocht naar interventies binnen andere sociale domeinen af te bakenen, zijn de volgende uitgangspunten gehanteerd:

- De interventie wordt momenteel in een Nederlandse setting in de praktijk uitgevoerd.

- Er is onderzoek beschikbaar over de effectiviteit van de interventie. Hiermee wordt bedoeld dat er informatie beschikbaar is over de theoretische aannemelijkheid van de werking (de interventie is veelbelovend/goed onderbouwd) en/of over de doeltreffendheid ervan (onderzoek toont aan dat de interventie doet wat deze beoogt te doen).

Er is een websearch uitgevoerd, waarin de volgende digitale databanken/websites zijn geraadpleegd:

- *Databank effectieve jeugdinterventies*, Nederlands Jeugdinstituut
- In deze databank zijn jeugdinterventies door een onafhankelijke erkenningscommissie beoordeeld als goed onderbouwd of als effectief.
- *Databank effectieve sociale interventies*, Movisie
- Methoden toegepast in het sociale domein zijn in deze databank bij elkaar gezet. Bovendien is in deze databank aangegeven of een methode volgens een onafhankelijk panel is beoordeeld als goed beschreven, goed onderbouwd of effectief. In de databank is tevens informatie opgenomen over uitgevoerd (effect)onderzoek naar de interventies.
- *Databank interventies naar werk*, Divosa
- Werkzame interventies op het gebied van re-integratie worden binnen deze databank geïnventariseerd. In de databank is aangegeven of over de interventie informatie beschikbaar is met betrekking tot de theoretische onderbouwing, het verloop van het proces en het effect van de interventie.
- *Website Erkenningscommissie Gedragsinterventies Justitie*
- De Erkenningscommissie Gedragsinterventies Justitie beoordeelt sinds 2005 de kwaliteit en effectiviteit van intramurale en extramurale gedragsinterventies voor justitiabelen. Erkenning wil zeggen dat op basis van een nauwkeurige beschrijving van de beoogde interventie en de wetenschappelijke onderbouwing daarvan is vastgesteld dat de interventie (in theorie) effectief zou kunnen zijn, in de zin van het voorkomen of verminderen van recidive. Binnen een termijn van vijf jaar stelt de commissie bij een tussentijdse beoordeling de mate van doeltreffendheid van de interventie vast. In een doeltreffendheidsstudie wordt onderzocht of de beoogde doelgroep wordt bereikt, de interventie wordt uitgevoerd zoals bedoeld en de programmadoelen worden behaald. Maximaal drie jaar na de doeltreffendheidsstudie wordt de effectiviteit van de interventie in termen van recidivevermindering onderzocht.

De zoektocht heeft in eerste instantie een longlist opgeleverd van 26 (potentiële) bruikbare interventies. Deze lijst met interventies is vervolgens in overleg met de begeleidingscommissie teruggebracht tot een shortlist van zes interventies die werkzame elementen bevatten die naar verwachting bruikbaar kunnen zijn voor het doel en de doelgroep die centraal staan in dit onderzoek. Op basis van de volgende criteria is de longlist teruggebracht tot de shortlist:

- De doelgroepen **minderjarigen** en **mensen met ernstige psychische stoornissen** worden uitgesloten, aangezien voor deze groepen niet met zekerheid is vast te stellen dat zij volledig handelingsbekwaam zijn.

Bovendien staat de problematiek van deze doelgroepen veelal ver af van de doelgroep van dit onderzoek.

- Interventies die enkel via **het benutten van het sociaal netwerk** gedragsverandering proberen te bewerkstelligen, worden verder uitgesloten. Voor vertrekplichtige vreemdelingen is het moeilijk te bepalen wat het te beïnvloeden sociale netwerk is: familie in Nederland, andere vluchtelingen in het AZC, het netwerk in het land van herkomst? Inzetten van het sociaal netwerk om bepaald gedrag te stimuleren is daarom minder geschikt voor het doel en de doelgroep van dit onderzoek.
- Bij veel **overlap** tussen de interventies, bijvoorbeeld in de aanpak of in de theoretische onderbouwing, hebben we die interventie geselecteerd die de meeste aansluiting heeft op het doel en de doelgroep van dit onderzoek.
- De interventies in de uiteindelijke selectie (de shortlist) richten zich op de **belangrijkste belemmeringen** die terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen in de weg (kunnen) staan.

In totaal zijn zes verschillende interventies geselecteerd en nader bestudeerd met betrekking tot werkzame elementen ten behoeve van het stimuleren van zelfstandige terugkeer. Beschikbare methodiekbeschrijvingen zijn bestudeerd en daarnaast zijn interviews gehouden met de ontwikkelaars van de interventies om beter zicht te krijgen op de werking van de interventies en de mogelijke bruikbaarheid voor de partners die betrokken zijn bij het terugkeerproces. De resultaten zijn verwerkt in hoofdstuk 3.

1.5.3 Onderzoek naar nudging

Om de mogelijke bruikbaarheid van nudging voor het stimuleren van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen in kaart te brengen, is vanuit de literatuur verkend wat de ervaringen zijn met nudges in een aantal andere beleidsdomeinen. Tevens is verkend wat inhoudelijke aanknopingspunten zouden zijn om nudges in te zetten bij terugkeer en wat ethische aspecten zijn rondom de inzet van nudges waarmee rekening gehouden zou moeten worden. Over de inzet van nudges zijn vervolgens interviews gehouden met drie wetenschappelijke experts. In deze interviews zijn vragen gesteld over de mogelijke effectiviteit van de inzet van nudges, de ethische aspecten met betrekking tot de inzet van nudges en over de toepassingsmogelijkheden van nudging voor het stimuleren van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen. De resultaten van de literatuurstudie en de interviews zijn verwerkt in hoofdstuk 4.

1.5.4 Groepsgesprek

Tot slot is een groepsgesprek gehouden met vijf uitvoerders die betrokken zijn bij het terugkeerproces, te weten drie regievoerders van DT&V (gezinslocatie, gemeenteopvang en bewaring), een medewerker van IOM en een medewerker van VluchtelingenWerk. Deze bijeenkomst had tot doel om nader te onderzoeken in hoeverre de inzichten uit het onderzoeksdeel naar de interventies en naar nudging bruikbaar zijn voor toepassing voor het bevorderen

van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen. Een groepsgesprek is hiervoor een geschikte methodiek, aangezien hierbij vanuit verschillende gezinspunten gereflecteerd wordt op de toepassingsmogelijkheden en -onmogelijkheden. De discussie die kan ontstaan tussen uitvoerders met verschillende ervaringen, biedt meer mogelijkheden om te kunnen reflecteren over de toepasbaarheid dan via individuele interviews. In het groepsgesprek zijn de volgende onderwerpen besproken:

- Per geselecteerde interventie:
 - In hoeverre sluit de interventie aan bij de ervaren belemmeringen voor terugkeer?
 - In hoeverre sluit de interventie aan bij de werkwijze van de partners betrokken bij het terugkeerproces?
 - Onder welke randvoorwaarden zou de interventie ingezet kunnen worden?
- Over nudging:
 - Zou het inzetten van nudges behulpzaam kunnen zijn voor het stimuleren van zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen?
 - Op welke manier zou nudging ingezet kunnen worden binnen het terugkeerproces?

Voorafgaand aan de bijeenkomst hebben de deelnemers een beknopte notitie ontvangen met de belangrijkste uitkomsten uit de eerdere onderzoeks-onderdelen.

De uitkomsten van het groepsgesprek zijn verwerkt in hoofdstuk 3 en hoofdstuk 4.

1.6 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de belangrijkste belemmeringen in kaart gebracht die terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen in de weg (kunnen) staan en de wijze waarop regievoerders daar in de praktijk mee omgaan. In hoofdstuk 3 komen vervolgens de interventies uit andere beleidsvelden aan bod. In dit hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven van de interventies en van de mogelijke bruikbaarheid van elementen uit de interventies voor het bevorderen van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen. Nudging en de mogelijke bruikbaarheid daarvan voor het terugkeerproces staan centraal in hoofdstuk 4. Het rapport wordt afgesloten met het beantwoorden van de onderzoeksvragen en het trekken van conclusies. Dit gebeurt in hoofdstuk 5.

2 BELEMMERINGEN BIJ ZELFSTANDIGE TERUGKEER

2.1 Inleiding

Op basis van bestaande literatuur is een overzicht gemaakt van de belangrijkste belemmeringen die een zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen in de weg (kunnen) staan. Daarbij hebben wij ons hoofdzakelijk beperkt tot relatief recente studies (enkel bronnen die minder dan tien jaar oud zijn) en studies waarin de doelgroep zelf bevraagd is over ervaren belemmeringen voor terugkeer (zie literatuurlijst).

Als aanvulling op de literatuuranalyse hebben we zes interviews gehouden met begeleiders uit het veld over hun praktijkervaringen: vijf regievoerders van DT&V van verschillende opvanglocaties (gezinslocatie, AZC's, illegale vreemdelingen in de gemeente, bewaring, vrijheidsbeperkende locatie) en één terugkeerbegeleider van IOM (Internationale Organisatie voor Migratie). In de volgende paragraaf (2.2) worden de belemmeringen voor terugkeer geïnventariseerd zoals deze uit de literatuur en de gesprekken naar voren zijn gekomen. In paragraaf 2.3 wordt vervolgens ingegaan op de wijze waarop begeleiders in de praktijk op deze belemmeringen proberen in te spelen. Dit betreft een globaal beeld van de begeleiding in de praktijk, gebaseerd op de zes interviews.

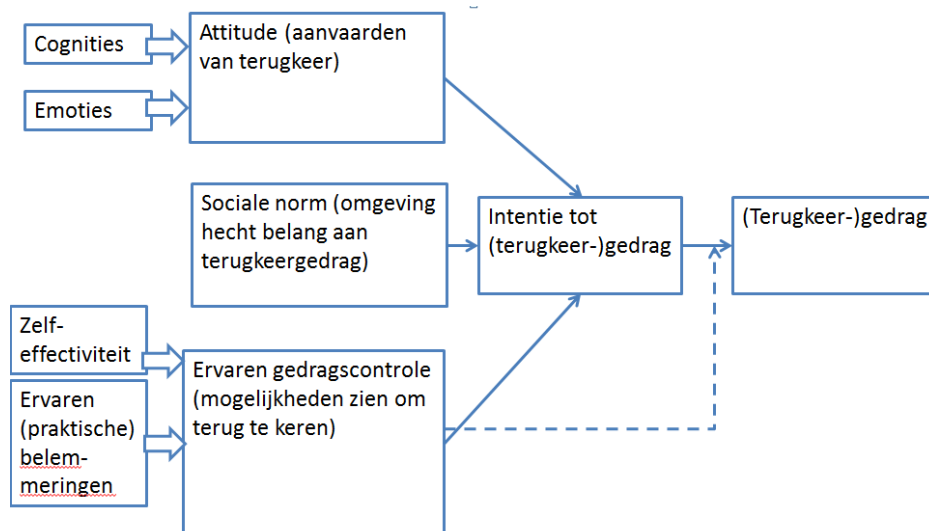
2.2 Belemmeringen voor terugkeer

Er zijn verschillende studies gedaan naar de motieven en intenties van vertrekplichtige vreemdelingen om terug te keren naar het land van herkomst. Allereerst wordt duidelijk dat de terugkeerintentie over het algemeen erg laag is onder de genoemde doelgroep en dat de terugkeerintentie wordt bepaald door een scala aan uiteenlopende factoren en gevoelens. Hoewel er een verschil is in de indeling en modellen die onderzoekers gebruiken om grip te krijgen op de verschillende typen belemmeringen, is er ook een grote overlap tussen de genoemde factoren. Zo wordt in alle studies de gepercipieerde onveiligheid in het land van herkomst als belangrijkste belemmering voor terugkeer genoemd. Daarbij blijkt in zowel nationaal als internationaal onderzoek dat dergelijke 'pull-factoren' in het land van herkomst zwaarder wegen dan de 'push-factoren' in het gastland bij de beslissing om te blijven of terug te gaan (o.a. Black et al., 2004; Geraci, 2011).

Recentelijk heeft het WODC een groot onderzoek uitgevoerd naar terugkeerintentie onder 108 (bijna) uitgeprocedeerde asielzoekers (Leerkes,

Galloway & Kromhout, 2010).¹ Om de verschillende categorieën belemmeringen te systematiseren, hebben we ervoor gekozen om dit onderzoek als leidraad te nemen voor het inzichtelijk maken van de belemmeringen en de informatie aan te vullen met bevindingen uit andere rapporten. We hebben voor deze opzet gekozen omdat, voor zover ons bekend, dit onderzoek het enige terugkeeronderzoek is dat gebruikmaakt van een sociaalpsychologische benadering, namelijk de theorie van gepland gedrag, om de verschillende belemmeringen te categoriseren. Fishbein en Ajzen (2010), de grondleggers van deze theorie, maken een zeer bruikbare indeling in factoren die een rol spelen bij het begrijpen van gedrag – en bieden ons daarmee aanknopingspunten om gedrag te veranderen (zie ook hoofdstuk 1). Figuur 2.1 geeft de theorie van gepland gedrag toegepast op terugkeergedrag weer.

Figuur 2.1 Beïnvloeden van terugkeergedrag (gebaseerd op de theorie van gepland gedrag)

Op basis van de literatuuranalyse en de interviews hebben we de volgende indeling van belemmeringen gemaakt: (i) belemmerende cognities, (ii) belemmerende emoties, en (iii) praktische belemmeringen. Daarbij vallen de eerste twee belemmeringen samen onder de noemer ‘attitude’ (het goed vinden om terug te keren) van de theorie van gepland gedrag en de ervaren praktische belemmeringen onder de noemer ‘ervaren gedragscontrole’ (de mogelijkheden zien om terug te keren). Dit laatste concept hebben we voor dit onderzoek vertaald als ‘de mate waarin iemand mogelijkheden ziet om terug te keren’.

Uit het onderzoek van Leerkes e.a. (2010) blijkt de sociale norm geen directe invloed te hebben op terugkeerintentie. Het is echter de vraag of sociale norm

¹ Van de 108 respondenten uit het onderzoek van Leerkes e.a. heeft driekwart van de respondenten nooit een asielvergunning gehad. Deze respondenten woonden ten tijde van het onderzoek in een terugkeercentrum. De overige respondenten uit het onderzoek hadden een tijdelijke asielvergunning.

ten aanzien van de terugkeerintentie minder relevant is, of dat deze minder goed is geoperationaliseerd in deze studie. Het lijkt in ieder geval relevant om op te merken dat in het geval van terugkeer niet heel duidelijk is wat onder de sociale norm moet worden verstaan. Is dat bijvoorbeeld de norm van mede-vertrekplichtigen in het opvangcentrum of de norm van familie- en vrienden in het land van herkomst? Omdat op grond van bestaande studies de sociale norm niet goed te operationaliseren valt, nemen we dit onderdeel van de theorie van gepland gedrag niet mee in de verdere analyse van de belemmeringen. In de volgende paragraaf zullen de drie factoren van onze indeling (belemmerende cognities, belemmerende emoties en praktische belemmeringen) nader worden toegelicht.

2.2.1 Belemmerende cognities

Onder belemmerende cognities wordt het beeld verstaan dat vertrekplichtige vreemdelingen wier verzoek tot bescherming is afgewezen, hebben ten aanzien van bijvoorbeeld de mogelijkheden op een veilig en zelfredzaam bestaan in het land van herkomst versus het gastland. Daarnaast is het beeld dat vertrekplichtigen hebben ten aanzien van het verloop van hun procedure van invloed op de terugkeerintentie. Volgens de resultaten van het onderzoek van Leerkes e.a. (2010) zijn de cognities ten aanzien van de veiligheid in het land van herkomst en de mogelijkheden tot een zelfredzaam bestaan als illegaal in Nederland de twee grootste voorspellers van terugkeerintentie.

Gepercipieerde onveiligheid

Volgens het WODC-rapport maakt een grote meerderheid van de ondervraagden zich vooral zorgen over de veiligheid in het land van herkomst. De angst om vermoord of vervolgd te worden bij terugkomst blijkt de belangrijkste voorspeller te zijn van de negatieve terugkeerintentie onder de ondervraagden. Resultaten van andere rapporten en de gesprekken met regievoerders van DT&V ondersteunen deze bevinding. Zo merkt een aantal regievoerders op dat vooral mensen met een asielachtergrond tijdens terugkeergesprekken verwijzen naar het gevaar dat ze lopen bij terugkeer naar het land van herkomst ("als ik terugga naar mijn land, dan word ik direct vermoord"). Volgens Geraci (2011) is het zelfs zo dat wanneer het land van herkomst geheel veilig verklaard kan worden, de meeste ex-asielzoekers ook zullen terugkeren naar het land van herkomst.

Toekomstperspectief

Ook het algemene toekomstperspectief speelt een belangrijke rol in de beslissing om wel of niet terug te keren. Uit zowel het onderzoek van Leerkes e.a. (2010) als andere rapportages blijkt dat hierin twee factoren kunnen worden onderscheiden, namelijk de ervaren kansen op een zelfredzaam bestaan in het land van herkomst en de ervaren kwaliteit van het leven in het gastland bij illegaal verblijf. Zolang de politieke en economische omstandigheden in Nederland als beter worden beschouwd dan in het land van herkomst, zal de kans op terugkeer klein zijn. Uit de gesprekken met regie-

voerders blijkt dat veel vertrekplichtigen tijdens terugkeergesprekken vertellen dat Nederland, in vergelijking met hun eigen land, 'het paradijs op aarde' is en dat ze dan ook niet van plan zijn om terug te keren.

Zeker wanneer er kinderen in het spel zijn, gaat het vaak niet zo zeer om het eigen toekomstperspectief, maar vooral ook om het toekomstperspectief van hun kinderen, aldus de respondenten. Omdat de kansen op onderwijs voor hun kinderen in het land van herkomst lager worden ingeschat (en mogelijk ook zijn) dan in Nederland, belemmert dit de terugkeerintentie (zie over de rol van kinderen bij terugkeer ook het kopje sociale bindingen).

Het beleid in Nederland is erop gericht om het leven in de illegaliteit zo onaantrekkelijk mogelijk te maken. De gedachtegang daarachter is dat men dan meer bereid zal zijn het land te verlaten. Het is de vraag in hoeverre deze gedachtegang ook daadwerkelijk klopt. Een paar jaar geleden is een onderzoek uitgevoerd naar de effecten van het illegalenbeleid op het leven van uitgeprocedeerde asielzoekers in Utrecht (Kox, 2010). Uit het onderzoek komt naar voren dat 75 procent van de geïnterviewde ex-asielzoekers, die enige tijd in de illegaliteit hebben geleefd, wijst naar de situatie en omstandigheden in het land van herkomst als reden om niet terug te (willen) keren. Oftewel, zoals ook eerder vermeld, gepercipieerde leefomstandigheden in het herkomstland wegen zwaarder bij de beslissing om niet terug te keren dan de leefomstandigheden in het gastland.

Tevredenheid met de rechtsgang en bejegening

Uit het onderzoek van Leerkes en collega's (2010) blijkt het voeren van een gesprek met een DT&V-regievoerder een belangrijke voorspeller van de terugkeerintentie te zijn. Personen die een gesprek hebben gehad met iemand van DT&V bleken een positievere intentie ten aanzien van zelfstandig terugkeer te hebben dan personen die (nog) geen gesprek hebben gehad. In hoeverre het omgekeerde, namelijk het niet hebben gevoerd van een gesprek, een belemmering voor terugkeer is, wordt overigens niet duidelijk uit dit onderzoek.

Uit onderzoek van Sow (2011) blijkt dat het tijdens een terugkeergesprek noodzakelijk is om de persoon het gevoel te geven dat zijn of haar zaak eerlijk behandeld wordt en dat rekening wordt gehouden met zijn/haar gevoelens en de situatie in het land van herkomst. Enig wantrouwen in de terugkeerbegeleider of het programma kan ertoe leiden dat de vertrekplichtige vreemdeling zich zal verzetten tegen het beleid, wetende dat hij/zij toch niets meer te verliezen heeft.

Verder blijkt uit het WODC-onderzoek dat het wel of niet in hoger beroep zijn geweest de terugkeerintentie beïnvloedt. Personen die in hoger beroep zijn geweest of officieel bericht hebben ontvangen dat het recht op verblijf in Nederland gaat eindigen, bleken een positievere terugkeerintentie te hebben dan personen die dat niet hebben gedaan/ontvangen.

Ervaren gezondheid

Tot slot blijkt uit onderzoek dat de ervaren gezondheid van invloed is op de terugkeerintentie. We spreken hier bewust over ervaren gezondheid. Daar waar daadwerkelijk sprake is van gezondheidsproblematiek die terugkeer verhindert, kan een beroep gedaan worden op artikel 64 van de Vreemdelingenwet. Artikel 64 verbiedt de uitzetting van een vreemdeling die niet langer in Nederland mag blijven zolang het medisch gezien onverantwoord is om te reizen. Een beroep op deze bepaling levert geen rechtmatig verblijf op, maar schort het vertrek op. Het uitstel van vertrek duurt tot de medische omstandigheden zijn gewijzigd en de vreemdeling medisch gezien Nederland kan verlaten. Wanneer we spreken over ervaren gezondheid als belemmering voor terugkeer, gaat het dus niet om gevallen waarbij op grond van artikel 64 uitzetting medisch gezien niet verantwoord geacht is.

Dit gezegd hebbende blijkt uit onderzoek dat de relatie tussen ervaren gezondheidsproblemen en terugkeerintentie niet eenduidig is. Enerzijds zijn er aanwijzingen dat gezondheidsklachten kunnen bijdragen aan zelfstandige terugkeer (bijvoorbeeld als personen hun klachten wijten aan het verblijf in Nederland en denken dat terugkeer naar hun vertrouwde omgeving deze klachten zal laten verdwijnen). Anderzijds blijkt uit de grote meerderheid van terugkeeronderzoeken en uit de interviews met regievoerders dat gezondheidsklachten een belemmering vormen voor terugkeer. Zo worden medische voorzieningen in land van herkomst vaak slechter of minder toegankelijk genoemd en willen terugkeerders geen last zijn voor achtergeblevenen in het herkomstland.

Uit het onderzoek van het WODC blijkt dat het beeld dat de (bijna) uitgeprocedeerde asielzoekers hebben over de eigen gezondheid de tweede belangrijke voorspeller van terugkeergedrag is; naarmate zij gezonder zijn, blijken zij positiever te staan tegenover terugkeer. Gezondheid draagt in dat geval bij aan het zelfvertrouwen dat men nodig heeft om terugkeer succesvol te maken. Ook blijkt uit het WODC-onderzoek dat (psychisch) gezonde asielzoekers ontvankelijker zijn voor beïnvloeding van organisaties die aansturen op zelfstandige terugkeer dan asielzoekers met gezondheidsklachten.

2.2.2 Belemmerende emoties

De tweede categorie belemmeringen voor terugkeer zijn de emoties die vertrekplichtige vreemdelingen ervaren bij het idee om terug te keren naar het land van herkomst. De drie belangrijkste emoties (angst, schaamte, teleurstelling) die uit de literatuur en de gesprekken met de begeleiders naar voren zijn gekomen, worden hieronder behandeld.

Angst

De meest genoemde emotie die terugkeer in de weg zit, is angst. De ervaren vrees voor onveiligheid in het land van herkomst, al dan niet gegrond, is hier de oorzaak van en weegt vaak zelfs zwaarder dan de angst voor illegaal verblijf in Nederland. Volgens het onderzoek van Van Alphen, Molleman, Leerkes en Van den Hoek (2013) wordt deze angst mede veroorzaakt doordat

vertrekplichtige vreemdelingen veelal vasthouden aan het negatieve en onveilige beeld dat zij hebben over het land van herkomst op het moment van vertrek. Volgens de geïnterviewde regievoerders zal het besluit van de IND, dat het herkomstland veilig genoeg is voor terugkeer, niet veel afdoen aan de ervaren angst door vertrekplichtigen.

Schaamte

Uit terugkeeronderzoek blijkt dat de ervaren schaamte bij terugkeerders vaak erg groot is. Zij waren de uitverkorene om het 'te maken' en teruggestuurd worden (met lege handen) staat gelijk aan falen ('mission failed'). De achtergeblevenen hebben vaak geen realistisch beeld van de gang van zaken, zoals de asielprocedure in het verblijfsland. Volgens Van Wijk (2008) speelt dit vooral een rol wanneer andere familieleden of dorpsgenoten een succesvolle reis naar Europa hebben gemaakt en wél zijn teruggekeerd als 'rijke' mannen. Een rol bij de schaamte speelt ook dat familie en dorpsgenoten in veel gevallen hebben meebetaald aan de reis en dat, in veel gevallen, de terugkeerder deze schuld niet (geheel) heeft afgelost of kan aflossen. Al deze factoren leiden ertoe dat veel terugkeerders zich schamen om de achtergebleven familie, vrienden en bekenden in het land van herkomst weer onder ogen te komen.

Teleurstelling/verliesverwerking

Tot slot blijkt uit de interviews dat teleurstelling en om kunnen gaan met verlies een belangrijke belemmering vormen voor terugkeer. De vertrekplichtige vreemdelingen zijn naar Nederland gekomen met een bepaalde verwachting op een betere toekomst voor henzelf of hun kinderen en zijn teleurgesteld dat die verwachting niet is uitgekomen. Men moet wennen aan het idee dat de toekomst niet in Nederland ligt, het 'verlies' verwerken en de plannen bijstellen.

2.2.3 Ervaren praktische belemmeringen

Naast de belemmerende cognities en emoties die maken dat vertrekplichtige vreemdelingen een negatieve houding hebben ten aanzien van terugkeer, spelen ook ervaren praktische belemmeringen een belangrijke rol in de beslissing om te blijven of terug te keren. Onder praktische belemmeringen wordt onder andere het ontbreken van de nodige reisdocumenten of financiële middelen verstaan. Ook het ontbreken van een sociaal netwerk in het land van herkomst kan als een belemmering worden ervaren voor terugkeer. Op grond van deze ervaren belemmeringen zeggen vertrekplichtige vreemdelingen geen mogelijkheden te zien om terug te keren.

Geen reisdocumenten

Volgens de studie van Leerkes e.a. (2010) zijn de ingeschatte kansen tot het regelen van de nodige reisdocumenten een belangrijke voorspeller van de terugkeerintentie. Hoe groter de kans om reisdocumenten te regelen, hoe positiever men tegen terugkeer aankijkt. Uit de gesprekken met de regie-

voerders van DT&V en IOM blijkt echter dat het ontbreken van reisdocumenten een veel ingewikkeldere kwestie is. Veel ambassades blijken geen reisdocumenten te verstrekken aan hun onderdanen wanneer zij kenbaar hebben gemaakt niet te willen terugkeren naar het land van herkomst. In dergelijke gevallen wordt het niet terug willen door de vertrekplichtige geframed als niet terug kunnen: “Ik wil wel teruggaan, maar ik *kan* niet omdat ik geen documenten heb.” Omdat de gesprekken bij de ambassades zonder aanwezigheid van een derde partij worden gevoerd, is het vrijwel onmogelijk om te achterhalen wat er werkelijk tijdens het gesprek gezegd is. Daarnaast blijkt uit de interviews met de regievoerders dat identiteitsfraude door vertrekplichtigen voorkomt, waardoor de personalia en de nationaliteit van de persoon niet te achterhalen zijn. De ervaring van de geïnterviewden is dat als iemand echt wil vertrekken, de benodigde reisdocumenten in de meeste gevallen ook verkregen kunnen worden.

Sociale bindingen

Diverse aspecten van de binding met zowel het herkomstland als het gastland (Nederland) zijn gerelateerd aan de terugkeerintentie. Over het algemeen kan worden gesteld dat zwakke bindingen met het land van herkomst een negatief effect hebben op de terugkeerintentie. Zo neemt de kans op terugkeer af wanneer de vertrekplichtige nooit heeft gewerkt in het land van herkomst en geen innige sociale relaties onderhoudt met bijvoorbeeld een partner of kind. Ook remittances, het financieel ondersteunen van de achtergeblevenen, kunnen de bereidheid om terug te keren in de weg zitten. Dit geldt veelal voor mannen die om economische redenen naar Nederland zijn gekomen. Volgens Van Wijk (2008) gaat deze verantwoordelijk gepaard met het ervaren van ‘sociale schuld’ en is daarmee een extra element in het terugkeerdilemma. Het hebben van sterke bindingen met het gastland, die vaak direct samenhangen met een langdurig verblijf in het gastland, heeft juist een negatief effect op de terugkeerintentie. Zo zal iemand die zich thuis voelt in en zich identificeert met het gastland en een breed netwerk heeft opgebouwd (door bijvoorbeeld werk of opleiding), minder bereid zijn om terug te keren dan iemand die minder sterke bindingen heeft met het gastland. Uit interviews met de regievoerders van DT&V blijkt dat vooral gezinnen zich beroepen op deze sociale bindingen tijdens terugkeergesprekken: “Uitgeprocedeerde vluchtelingen noemen vaker als reden dat ze niet terug *kunnen* vanwege hun kinderen. Zij zijn hier geboren, gaan hier naar school en spreken vaak de taal van het land van herkomst niet eens.”

Financiële middelen

Volgens het WODC-onderzoek is het ontbreken van voldoende geld een belangrijke belemmering voor terugkeer. Vertrekplichtige vreemdelingen die verwachtten voldoende geld mee te krijgen om de reis en de kosten voor eerste levensonderhoud te kunnen voldoen, hadden een positievere terugkeerintentie dan asielzoekers die het geld onvoldoende vonden. Uit het onderzoek van Black et al. (2010) blijkt echter dat het bieden van financiële hulp niet voor alle groepen vertrekplichtige vreemdelingen als stimulans werkt

om terug te keren. Zo blijkt uit dat onderzoek dat bijvoorbeeld Koerden geen waarde hechten aan het aangeboden geld bij hun beslissing om terug te keren. Het beeld dat het belang van financiële steun mede afhangt van de afkomst van de vertrekplichtige is bevestigd tijdens de interviews met regievoerders van DT&V.

Overigens gaat het niet alleen om financiële hulp, maar ook andere vormen van ondersteuning bij re-integratie (in natura) in het land van herkomst die de terugkeerintentie positief kunnen beïnvloeden.

Basisbehoeften

Het ontbreken van basisbehoeften om een fatsoenlijk bestaan te kunnen opbouwen in het herkomstland, is een belangrijke belemmering voor vertrekplichtige vreemdelingen om terug te keren. Vertrekplichtige vreemdelingen zijn meer bereid om terug te keren indien ze de zekerheid hebben dat voorzien zal worden in de basisbehoeftes in het herkomstland (onder andere goede huisvesting, mogelijkheden om in het eigen bestaan te voorzien en toegang tot gezondheidszorg). Uit het onderzoek van Sow (2011) blijkt dat een belangrijke wens van terugkeerders het herstel van verloren rechten in het herkomstland is. Vluchtelingen verliezen namelijk vaak alles (financiële middelen, rechtpositie, status en werk) op het moment dat zij vertrekken. Ook uit het gesprek met IOM komt naar voren dat perspectief op het kunnen voorzien in de basisbehoeften in het land van herkomst een belangrijke voorwaarde is voor duurzame terugkeer.

2.2.4 Verschillen in belemmeringen naar achtergrondkenmerken

In de literatuurstudie en de gesprekken met regievoerders is aandacht besteed aan de samenhang tussen de belemmeringen voor terugkeer en achtergrondkenmerken van vertrekplichtige vreemdelingen. Daaruit komt naar voren dat er een aantal achtergrondkenmerken is dat samenhangt met de terugkeerintentie. Zo blijken bijvoorbeeld oudere vertrekplichtige vreemdelingen vaker terug te keren dan jongere vertrekplichtige vreemdelingen. Ook de burgerlijke staat van de vertrekplichtige vreemdeling blijkt een voorspellende waarde voor het terugkeergedrag te hebben; vreemdelingen die alleen naar Nederland zijn gekomen en getrouwd zijn in land van herkomst keren vaker terug naar het herkomstland dan vreemdelingen die ongehuwd zijn (Leerkes, e.a., 2014). Het laatste kan geschaard worden onder de noemer 'bindingen met het land van herkomst'.

Verder blijkt er enig verschil te bestaan tussen belemmeringen die vrouwen noemen en belemmeringen die mannen noemen om terug te keren. Zo blijkt uit de gevoerde interviews met regievoerders dat mannen vooral wijzen op aspecten van onveiligheid (kans om vermoord te worden), terwijl vrouwen naast aspecten van onveiligheid ook te kennen geven zichzelf niet te kunnen redden (al dan niet met kleine kinderen). Een gebrek aan zelfredzaamheid lijkt voor vrouwen sterker te gelden dan voor mannen. Ook is er een verschil in de vrijheid die mannen en vrouwen moeten opgeven bij terugkeer naar het land van herkomst. In Nederland is voor vrouwen en meisjes meer vrijheid en zijn

er meer toekomstmogelijkheden zoals scholing, dan het geval is in het land van herkomst. Daarmee hangt de terugkeer voor vrouwen relatief gezien vaker samen met het opgeven van de verworven vrijheden dan voor mannen.

2.2.5 Bevindingen naar locatie

De regievoerders die in het kader van dit onderzoek geïnterviewd zijn, zijn werkzaam op verschillende locaties. Uit deze gesprekken komt naar voren dat het aandeel vertrekplichtige vreemdelingen dat niet terug wil tamelijk hoog is op alle locaties. Zo blijkt uit de gesprekken dat vertrekplichtige vreemdelingen op gezinslocaties bijzonder moeilijk te bewegen zijn om terug te keren. Deze groep heeft uitzicht op langdurig verblijf totdat hun kinderen de leeftijd van 18 hebben bereikt. Daarnaast speelt vaak ook de hoop op een nieuw kinderpardon mee. Deze hoop maakt het moeilijk om deze groep te bewegen tot zelfstandig vertrek.

De terugkeerbereidheid van vertrekplichtige vreemdelingen in asielzoekerscentra laat een tweeledig beeld zien. Enerzijds zijn personen in AZC's relatief moeilijk te bewegen tot vertrek en een terugkeergesprek aan te gaan omdat ze nog hoop hebben op verblijf zo lang ze niet definitief zijn afgewezen. Personen die tot en met de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State hebben doorgeprocedeerd en daarna zijn afgewezen of officieel bericht hebben ontvangen dat het recht op verblijf in Nederland gaat eindigen, blijken een positievere terugkeerintentie te hebben dan asielzoekers die dat niet hebben gedaan/ontvangen. Anderzijds wordt ook gesignaleerd dat vertrekplichtigen in AZC's wat positiever ten aanzien van terugkeer staan dan vertrekplichtigen op andere locaties vanwege de kortere verblijfsduur in Nederland. Zij hebben minder binding met Nederland dan andere groepen die langer in Nederland verblijven.

Uit de gesprekken komt ook naar voren dat vertrekplichtigen die woonachtig zijn in gemeenten en van wie het tijdelijk verblijfsrecht is komen te vervallen ook moeilijk zijn te bewegen tot vertrek. Het gaat hier vaak om vreemdelingen die al langer in Nederland zijn en gedurende een periode ook legaal verblijf hebben gehad. Deze personen zijn vaak geworteld in de gemeente en geven relatief vaak te kennen geen bindingen meer te hebben met het land van herkomst.

2.3 Omgaan met belemmeringen in de begeleiding bij terugkeer

Op basis van de interviews met regievoerders van DT&V en een interview met IOM wordt in deze paragraaf ingegaan op hoe begeleiders op dit moment omgaan met gesignaleerde belemmeringen.

2.3.1 Methodiek

Uit de gesprekken met regievoerders komt naar voren dat zij vooral maatwerk aanbieden in de begeleiding bij terugkeer. Duidelijk wordt dat er zelden tot

nooit gebruikt wordt gemaakt van geprotocolleerde methodieken of gesprekvoeringstechnieken. Veel geïnterviewden vertellen dat ze bij terugkeergesprekken vooral gebruikmaken van hun eigen achtergrond en ervaring, al dan niet verworven in eerdere functies. Op dit moment is DT&V overigens bezig met het ontwikkelen van een nieuwe begeleidingsmethodiek voor regievoerders waarin aandacht wordt besteed aan de werkaliantie en verschillende gesprekstechnieken. Verder proberen regievoerders tijdens terugkeergesprekken zo volledig mogelijk te zijn in de informatieverschaffing over hulp bij zelfstandig vertrek (van bijvoorbeeld IOM) en de consequenties van niet (zelfstandig) terugkeren. Een belangrijke rode draad in de begeleiding door regievoerders is dat het besluit van de IND als uitgangspunt wordt genomen; er wordt vanuit gegaan dat de genomen beslissing terecht is. Dit vertrekpunt kan overigens een knelpunt zijn in de begeleiding wanneer de vertrekplichtige het niet eens is met de beslissing van de IND en de regievoerder zich niet openstelt voor het verhaal van de vertrekplichtige.

2.3.2 Inspelen op belemmeringen

Uit de gesprekken komt naar voren dat de regievoerders op verschillende manieren in de begeleiding omgaan met eerder genoemde belemmeringen. Per categorie belemmering geven we voorbeelden van hoe regievoerders hiermee proberen om te gaan.

Belemmerende percepties

De meeste regievoerders vertelden dat zij, vanuit het uitgangspunt dat de beslissing van de IND terecht is, tijdens terugkeergesprekken inhoudelijk niet ingaan op opmerkingen rondom potentieel gevaar (ervaren onveiligheid) in het land van herkomst. Vertrekplichtigen worden gewezen op de afwegingen die de IND heeft gemaakt.

Bij percepties van een onrechtvaardige (asiel)procedure worden vertrekplichtigen doorverwezen naar een advocaat om bezwaar te maken tegen de beslissing. De regievoerders merken overigens op dat de tussenkomst van een advocaat het voeren van een (terugkeer)gesprek bemoeilijkt; zo lang er nog een juridische procedure loopt, is er nog hoop op een verblijfsvergunning.

Belemmerende emoties

De gesprekken met regievoerders bevestigen het belang van ervaren emoties voor de terugkeerintentie. De mate en de wijze waarop aandacht wordt besteed aan de ervaren emoties, verschillen echter per regievoerder. Zo geeft een aantal geïnterviewden aan de vertrekplichtige in ieder geval ruimte te bieden om tijdens de gesprekken hun emoties te uiten. Eén van hen waarschuwt echter voor het gevaar om 'te aardig' te zijn: *"Het is belangrijk om een goede balans te vinden tussen enerzijds streng zijn en anderzijds aardig zijn. Als je te streng bent en alleen inzet op dwang en drang kun je geen vertrouwensband opbouwen met de persoon in kwestie. Als je te veel inzet op empathisch en aardig zijn, word je weer niet serieus genomen."* Een andere regievoerder daarentegen zegt niet inhoudelijk in te gaan op de emoties die

vertrekplichtigen ervaren, maar de situatie praktischer te benaderen. Zo vertelt de regievoerder dat schaamte vaak gekoppeld is aan gezichtsverlies en dat hij deze belemmering probeert aan te pakken door bijvoorbeeld een Skype-gesprek te regelen met het thuisfront. Door in dialoog te gaan met de achtergeblevenen, krijgt de vertrekplichtige de kans om zijn situatie in Nederland uit te leggen en zal de angst voor gezichtsverlies en schaamte afnemen. Ook het aanbieden van een opleiding of een cursus kan ervoor zorgen dat de persoon 'met opgeheven hoofd' terugkeert en de achtergebleven personen in land van herkomst kan laten zien dat hij of zij wél iets heeft bereikt in Nederland. Verder voeren regievoerders vaak succesverhalen van eerdere terugkeerders (landgenoten) aan als voorbeeld wanneer vertrekplichtigen laten merken te vrezen voor hun veiligheid bij terugkeer naar het herkomstland.

Belemmerende omstandigheden

Praktische belemmeringen voor terugkeer worden op een heel concrete manier aangepakt. Bij ontbrekende documenten worden afspraken met ambassades geregeld om de nodige papieren te regelen. Indien het een persoon betreft van wie de identiteit onbekend is, worden meerdere ambassades benaderd. Belemmeringen rondom het ontbreken van basisbehoeften in het land van herkomst worden vaak aangepakt door te verwijzen naar IOM en ngo's. Deze organisaties kunnen bijvoorbeeld helpen met het faciliteren van een opleiding in zowel herkomstland als Nederland. Verder blijkt uit de gesprekken met DT&V-regievoerders dat zij veel aandacht besteden aan het wegnemen van de zorgen rondom de gezondheid bij duurzame terugkeer. Zo vertelt een aantal regievoerders dat er verscheidene ngo's zijn die zich specifiek richten op de doelgroep vertrekplichtige vreemdelingen met gezondheidsproblemen, door ze bijvoorbeeld te helpen met het regelen van medicijnen in het land van herkomst bij terugkeer. In het geval van zelfstandige terugkeer worden vertrekplichtigen in contact gebracht met deze ngo's. Als er sprake is van financiële belemmeringen, bijvoorbeeld in het geval van openstaande schulden voor het bekostigen van de reis, worden vertrekplichtigen verwezen naar IOM en andere ngo's die mensen die willen terugkeren ondersteunen (zie ook hoofdstuk 1). Volgens veel regievoerders is het aanbod voor financiële steun of ondersteuning in natura de effectiefste manier om vertrekplichtige vreemdelingen te motiveren om terug te keren naar het herkomstland.

2.4 Conclusie

Uit de literatuurstudie en gesprekken met DT&V en IOM komt naar voren dat er verschillende factoren zijn die de zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen belemmeren. De belemmeringen hebben wij geordend aan de hand van de theorie van gepland gedrag. Deze theorie biedt handvatten om gedrag van mensen te verklaren. Inzicht in de belemmerende factoren vormt een aangrijpingspunt om via interventies mensen aan te zetten tot ander gedrag. De meeste belemmeringen voor terugkeer kunnen gerangschikt

worden onder de factoren 'attitude' en 'ervaren gedragscontrole'.

Vertrekplichtigen die niet terug willen hebben een negatieve houding (attitude) ten aanzien van terugkeer omdat zij menen dat het in het land van herkomst voor hen onveilig is en dat ze daar geen toekomstperspectief hebben.

Daarnaast maken emoties zoals angst, schaamte en teleurstelling dat zij negatief staan ten opzichte van terugkeer. Behalve dat vertrekplichtigen vaak een negatieve houding hebben ten aanzien van terugkeer, geldt voor velen dat zij – zelfs al zouden zij een positieve houding hebben ten opzichte van terugkeer – denken er niet toe in staat te zijn. Zij ervaren allerlei praktische belemmeringen zoals het ontbreken van reisdocumenten, het niet beschikken over voldoende financiële middelen om in het land van herkomst te kunnen voorzien in basisbehoeften en het ontbreken van sociale contacten om zich weer te kunnen vestigen in het land van herkomst.

Uit de gesprekken met de regievoerders blijkt dat op verschillende manieren in de begeleiding aandacht wordt besteed aan aspecten die attitude en de ervaren gedragscontrole van vertrekplichtige vreemdelingen beïnvloeden. Zo wordt bijvoorbeeld financiële ondersteuning en ondersteuning in natura geboden om mensen een kans te geven op een goede nieuwe start in het land van herkomst. Voor sommige groepen lost dit een praktische belemmering op en is dit een effectieve manier om hen te motiveren voor vertrek. Ook door het geven van informatie over het land van herkomst en (het gebrek aan) perspectief in Nederland proberen regievoerders de negatieve houding ten aanzien van terugkeer te beïnvloeden.

Maatwerk is het uitgangspunt in de begeleiding. Wel blijkt dat er in de begeleiding door regievoerders niet op een heel systematische en methodische manier gewerkt wordt aan zaken als het veranderen van attitude (cognities en emoties) en ervaren gedragscontrole. In de zoektocht naar alternatieve interventies in andere sociale domeinen gaan we daarom in het volgende hoofdstuk op zoek naar methodieken die zich specifiek richten op het veranderen van attitudes en het vergroten van de ervaren zelfcontrole. Met dat laatste begrip gaat het vooral om methodieken die mensen ondersteunen bij het gevoel dat zij in staat zijn om terug te keren en te her-integreren. Daarbij gaat het vooral om methodieken gericht op empowerment die naast eventuele financiële ondersteuning, ondersteuning in natura en scholing, ingezet kunnen worden bij de begeleiding van terugkeer.

3 GEDRAGSINTERVENTIES ANDERE SOCIALE DOMEINEN

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staan de gedragsinterventies centraal die in andere sociale domeinen dan binnen de vreemdelingenketen worden ingezet. Binnen de interventies wordt het bewuste denksysteem van mensen aangesproken, met als doel om gedragsverandering te bewerkstelligen. De geselecteerde interventies richten zich op een ander doel en een andere doelgroep dan het bevorderen van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen en sluiten hier dan ook niet een-op-een op aan. De interventies richten zich deels op mensen die delinquent gedrag vertonen of op mensen met psychische problemen. Deze doelgroepen zijn niet gekozen omdat zij overeenkomsten vertonen met de doelgroep vertrekplichtige vreemdelingen. Wel is relevant dat de geselecteerde interventies zich richten op doelgroepen die zich moeten houden aan een norm die extern (door de overheid) is opgelegd. Dit vertoont overeenkomsten met de doelgroep van dit onderzoek; vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen, maar niet willen terugkeren. Uit de gedragsinterventies binnen andere sociale domeinen zijn mogelijk bruikbare elementen te destilleren voor het terugkeerproces. Eerst wordt in dit hoofdstuk een overzicht gepresenteerd van de gedragsinterventies, die vervolgens nader worden toegelicht. Per interventie wordt een beschrijving gegeven van de mogelijk bruikbare elementen en een reflectie daarop van de ontwikkelaars van de interventies en van de uitvoerders die betrokken zijn bij het terugkeerproces en hebben deelgenomen aan het groepsgesprek. Het hoofdstuk sluit af met een analyse van de belangrijkste (kansrijke en bruikbare) elementen voor het terugkeerproces.

3.2 De geselecteerde interventies

In de zoektocht naar bruikbare gedragsinterventies vanuit andere beleids-terreinen voor het bevorderen van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen is aangesloten bij de belemmeringen die terugkeer in de weg staan (zie hoofdstuk 2). De interventies hebben we geordend aan de hand van de volgende twee mechanismen:

1. De interventie grijpt in op het beïnvloeden van de **attitude**, zoals het veranderen van belemmerende cognities of het leren omgaan met belemmerende emoties die het vertonen van het gewenste gedrag in de weg kunnen staan.
2. De interventie richt zich op **empowerment**, dat wil zeggen, het vergroten van de zelfeffectiviteit van mensen, waarbij rekening wordt gehouden met de ervaren praktische belemmeringen om bepaald gedrag te vertonen.

Naast de bovenstaande twee categorieën die een omschrijving geven van het doel van de gedragsinterventies (beïnvloeden van de attitude of vergroten van

zelfeffectiviteit), zijn we tevens op zoek gegaan naar interventies waarin technieken worden toegepast om de **motivatie voor deelname aan behandeling/begeleiding** te vergroten. Deze motivatievergrotenende technieken kunnen binnen verschillende gedragsinterventies toegepast worden om mensen te stimuleren hulp te zoeken en te aanvaarden. In hoofdstuk 1 is een uitgebreide toelichting opgenomen hoe de zoektocht naar de interventies praktisch is vormgegeven.

De volgende interventies worden in dit hoofdstuk nader toegelicht:

Interventie	Algemene informatie	Werkzame mechanismen
Agressie Regulatie op Maat (ambulant volwassenen)	Ontwikkeld door Larissa Hoogsteder, werkzaam als programmamanager bij de Waag. De Waag is licentiehouder van de interventie.	Beïnvloeden van attitude en vergroten van motivatie voor deelname aan behandeling/begeleiding
Individuele Rehabilitatie Benadering (IRB)	Ontwikkeld door het Center for Psychiatric Rehabilitation, Boston University en vertaald naar de Nederlandse context door dr. Jos Dröes. Onder beheer van de Stichting Rehabilitatie '92.	Empowerment
VrijBaan Empowerment Methode	De methode wordt toegepast door REA College Nederland, roc's, SW-bedrijven, re-integratiebedrijven, organisaties voor beschermd wonen en UWV. REA College Nederland verzorgt een tweedaagse methodiektraining voor professionals die deze methodiek willen toepassen.	Empowerment en vergroten van motivatie voor deelname aan behandeling/begeleiding
Samen hebben we kracht	Ontwikkeld door Zorgconcept. De interventie wordt momenteel niet uitgevoerd.	Beïnvloeden van attitude en empowerment
Buitenprogramma Work-Wise	Ontwikkeld door Stichting 180. Onderdeel van het totale Work-Wise-traject.	Empowerment, beïnvloeden van attitude en vergroten van motivatie voor deelname aan behandeling/begeleiding
Functional Family Parole Services (FFPS)	Ontwikkeld in de VS door dr. James F. Alexander en in Nederland toegepast binnen Bureau Jeugdzorg Agglomeratie Amsterdam (BJAA; sinds 2006).	Empowerment, beïnvloeden van attitude en vergroten van motivatie voor deelname aan behandeling/begeleiding

3.3 Beschrijving interventies

Van de zes geselecteerde interventies wordt hieronder een beschrijving gegeven van de elementen die mogelijk bruikbaar zijn voor het bevorderen van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen. Een uitgebreidere beschrijving per interventie is te vinden in bijlage 1.

3.3.1 Agressie Regulatie op Maat ambulant volwassenen¹

De interventie in een notendop

Doel

Agressie Regulatie op Maat (ambulant volwassenen) is gericht op het verminderen van vertekende en disfunctionele cognities, het vergroten van de zelfcontrole, de impulscontrole en de beheersingsvaardigheden, het verbeteren van de sociale cognitie, het vergroten van de copingvaardigheden en probleemoplossingsvaardigheden. Personen kunnen daardoor hun agressieve gevoelens en gedrag beter sturen.

Doelgroep

De interventie is bedoeld voor mannen en vrouwen met (ernstige) agressie-problematiek. De behandeling kan zowel in een vrijwillig kader als in het kader van dwang opgelegd worden. De interventie is geschikt voor personen uit diverse etnische groepen.

Aanpak

Het programma is een 'op maat' gesneden intensieve behandeling die gemiddeld genomen vijf maanden tot anderhalf jaar duurt. Dit houdt in dat per persoon gekeken wordt welke onderdelen in aanmerking komen en in welke intensiteit. De interventie bestaat uit elf modules, waarvan vooral de introductiemodule (motiveren voor deelname aan de interventie) en de modules Anders denken, Oplossingsvaardigheden, Stressreductie en Emotieregulatie relevant lijken voor dit onderzoek.

Mogelijk bruikbare elementen van de interventie

Aansluiting op de belemmeringen voor terugkeer

De volgende elementen van de interventie richten zich op het beïnvloeden van attituden, empowerment en/of motivatie voor deelname aan de interventie en zijn daarom mogelijk bruikbaar voor het terugkeerproces:

- **Relevante modules**

Van de elf modules zijn er ten minste vier die potentieel kunnen ingrijpen op de belemmeringen voor terugkeer. De introductiemodule bevat handvatten voor het motiveren van cliënten om deel te nemen aan de behandeling/begeleiding. In de modules Anders denken en Emotieregulatie wordt gewerkt

¹ Informatie afkomstig uit de algemene programmahandleiding, theoretische handleiding en werkboeken behorende bij de modules (2014). Larissa Hoogsteder, De Waag, het Dok en KFZ en op basis van een interview met Larissa Hoogsteder, Hoofd Behandelzaken Jeugd en Agressie en Vermogen, de Waag.

aan de attitudes van cliënten. De module Oplossingsvaardigheden richt zich op empowerment.

- Relevante algemene onderdelen van de interventie

Algemene onderdelen van de interventie die bruikbaar lijken voor dit onderzoek zijn de aandacht voor het vergroten van de responsiviteit van de cliënt en de nadruk op het voortdurend motiveren van de cliënt. Deze onderdelen zijn mogelijk kansrijk, omdat vertrekplichtige vreemdelingen niet als één doelgroep beschouwd kunnen worden. Verschillen in ervaren belemmeringen, culturele achtergrond, nationaliteit et cetera spelen een rol in wat werkt om vertrekplichtige vreemdelingen te bewegen om zelfstandig terug te keren. Hier wordt rekening mee gehouden in de onderdelen vergroten van responsiviteit en motiveren op maat in de interventie.

Reflectie van de ontwikkelaar

De interventie Aggressie Regulatie op Maat is ontwikkeld om personen in staat te stellen agressieve gevoelens en agressief gedrag beter te kunnen sturen. Hoewel dit doel afwijkt van het doel dat centraal staat in dit onderzoek, namelijk het stimuleren van terugkeergedrag, geeft de ontwikkelaar aan dat een aantal modules en algemene onderdelen van de interventie mogelijk bruikbaar zou kunnen zijn. De volgende modules zijn mogelijk bruikbaar, aangezien daarin wordt gewerkt aan de attitudes van cliënten, empowerment en het vergroten van motivatie voor behandeling:

1. *Introductiemodule*: motiveren van de cliënt en herkennen van risicovolle situaties die kunnen leiden tot ongewenst gedrag. Een voorbeeld van oefeningen die in deze module aan bod komen:
In twee oefeningen bedenkt de cliënt wat de voor- en nadelen zijn van het vertoonde gedrag en van het deelnemen aan de interventie. De cliënt geeft bij elk voor- en nadeel aan hoe zwaar hij/zij het vindt wegen (klein voordeel/nadeel tot extreem groot voordeel/nadeel).
2. *Module anders denken*: via cognitieve gedragstechnieken wordt er gewerkt aan het verminderen van vervormende cognities. Voorbeelden van mogelijke oefeningen voor het herkennen van niet-helpende gedachten zijn:
 - de behandelaar laat een filmfragment zien en de cliënt noteert de niet-helpende gedachten;
 - de cliënt haalt een artikel uit een krant/tijdschrift/internet en neemt met de behandelaar door welke niet-helpende gedachten hierin voorkomen;
 - de cliënt verplaatst zich in een andere cliënt die ongewenst gedrag vertoont in een bepaalde situatie. Welke niet-helpende gedachten kan hij dan gehad hebben?
3. *Module oplossingsvaardigheden*: in de module wordt een inventarisatie gemaakt van de structurele problemen die spelen. De cliënt kiest

vervolgens twee structurele problemen en gaat hier een plan van aanpak voor maken. Een relevant voorbeeld uit deze module is:

Het maken van een TOP-vier van belastende problemen waarin aan bod komt of de problemen kort- of langdurend zijn en de situatie veranderbaar is. Vervolgens worden er vijf stappen geformuleerd voor een goede, lange-termijnoplossing:

- formuleer het probleem;
- maak een lijst van alle mogelijk oplossingen;
- onderzoek de voor- en nadelen van de lijst met oplossingen;
- geef elke oplossing een score;
- kies de beste oplossing en voer deze uit.

4. *Module emotieregulatie*: de module helpt om emoties beter te leren herkennen, meer greep te krijgen op emoties door deze vorm te geven (te verwerken) en emoties gemakkelijker los te kunnen laten. In deze module komt bijvoorbeeld aan bod dat een aantal emoties (waaronder angst en schaamte) onder de loep genomen worden via de volgende vragen:
- In welke situaties ervaar je angst en wat voel je als je angstig bent?
 - In hoeverre zijn bij jou gevoelens van angst gerelateerd aan je gedrag?
 - Welke gedachten gaan er door je hoofd als jij je angstig voelt?
 - Welke helpende gedachte kun je toepassen als jij je angstig voelt?

Het continu motiveren van de cliënt en het vergroten van de responsiviteit is volgens de ontwikkelaar essentieel voor het bereiken van de doelen van de interventie. Een positieve werkrelatie tussen de cliënt en de trainer is hier een voorwaarde voor. In de praktijk blijkt dat de trainer vaker dan de cliënt denkt dat er een positieve werkrelatie bestaat. Dit geeft aan dat de trainer hard moet werken om een positieve werkrelatie te bewerkstelligen. De interventie biedt de volgende handvatten voor het vergroten van de responsiviteit en motivatie.

- **Vergroten van responsiviteit**

Het werkmateriaal en de inhoud van de behandeling worden afgestemd op de behandelmotivatie, de cognitieve capaciteiten, de leerstijl en het leertempo van de cliënt. De behandelaar kiest samen met de cliënt voor oefeningen die het beste aansluiten bij de leerstijl en de interesses van de cliënt. Voorbeelden van leerstijlen zijn (Ruijters, 2006):

- De kunst afkijken: een persoon met deze leerstijl leert het beste in de praktijk van alledag en heeft juist een allergie voor het oefenen via rollenspelen en voor het reflecteren op het eigen gedrag. Voldoende oefenen aan de hand van realistische situaties werkt wel.
- Participeren: mensen met deze leerstijl komen samen met anderen tot leren en houden ervan om te sparren.
- Kennis verwerven: de persoon vindt het prettig als de begeleider inhoudelijk gezien een expert is. De leerstijl kenmerkt zich door het willen weten wat er allemaal al bekend is en hoe tot deze kennis gekomen is.

- Oefenen: personen met deze leerstijl hebben behoefte aan ruimte om uit te kunnen proberen, liefst in een 'net alsof'-situatie. Het uitgangspunt is daarbij een veilige leeromgeving.
- Ontdekken: mensen met deze leerstijl leren door te ontdekken en springen daarbij vaak in het diepe. Veel waarde wordt gehecht aan vrijheid en zelfsturing. De begeleider is een inspirator.

- Motiveren op maat

De interventie benadert motivatie als een veranderbaar begrip (Rovers, 2010). Motivatie verschilt per tijdstip en situatie en kan zowel door interne als externe factoren beïnvloed worden. Binnen de interventie worden doorlopend verschillende motivatietechnieken toegepast:

- Aangaan van een werkbare behandelrelatie tussen behandelaar en cliënt. Het gedrag, de gedachten en de gevoelens worden serieus genomen en niet afgewezen, de cliënt wordt benaderd zonder negatief oordeel.
- Via een motivatiechecklist worden 'motivatoren' en 'demotivatoren' in kaart gebracht en op een herinneringskaart gezet.
- Er wordt gewerkt aan het verbeteren van zelfeffectiviteit, bijvoorbeeld via het opdoen van succeservaringen.
- Een belangrijke techniek is het aansluiten bij het eigenbelang van de cliënt. Het gaat om argumenten die de cliënt zelf legitiem vindt.
- Voor het krijgen en behouden van motivatie is het belangrijk dat de cliënt op zoek gaat naar een doel dat hij graag wil bereiken. Het toekomstperspectief moet levendig en tastbaar worden.
- Vergroten van de responsiviteit is belangrijk om de motivatie te behouden.
- De behandelaar probeert andere personen uit het netwerk van de cliënt, die een motiverende werking kunnen hebben, bij de behandeling te betrekken.

Reflectie van de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces

Uit het groepsgesprek met de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces komt naar voren dat vooral de handvatten voor het motiveren van mensen om deel te nemen aan de interventie als potentieel kansrijk worden gezien. Volgens de uitvoerders is motivatie een belangrijke voorwaarde om personen te kunnen begeleiden in het terugkeerproces. Ten aanzien van de modules die zich richten op het veranderen van attitudes, werd genoemd dat deze alleen ingezet zouden kunnen worden bij een subgroep van vertrekplichtige vreemdelingen van wie de belemmerende cognities en emoties op een onlogische en niet-rationele gedachtegang zijn gebaseerd. Bij een groot deel van de vertrekplichtige vreemdelingen is volgens de uitvoerders die deelnamen aan het groepsgesprek echter sprake van een gecalculeerde gedachtegang. Hoewel het gehanteerde denkkader niet altijd overeenkomt met ons (Nederlands) perspectief, zijn de keuzes die zij maken vaak wel overwogen. Bij deze mensen is het veranderen van cognities en emoties via het toepassen van technieken en oefeningen daarom moeilijk te bewerkstelligen.

3.3.2 Individuele Rehabilitatie Benadering (IRB)²

De interventie in een notendop

Doel

De interventie heeft primair als doel om mensen met ernstige, langdurige beperkingen te helpen beter te functioneren, zodat ze met succes en naar tevredenheid kunnen wonen, werken, leren en sociale contacten hebben in de omgeving van eigen keuze met zo min mogelijk professionele hulp.

Doelgroep

De oorspronkelijke doelgroep waar de IRB zich op richtte was: mensen met ernstige, langdurige fysieke, zintuiglijke, verstandelijke of psychische beperkingen die door hun beperkingen belemmerd worden bij het vervullen van maatschappelijke en sociale rollen. De methode wordt inmiddels bij verschillende doelgroepen toegepast.

Aanpak

De interventie is een op het individu toegesneden benadering en wordt dus niet in groepsverband aangeboden. Aan de hand van gesprekken en activiteiten wordt per individu gekeken wat de eigen doelen en wensen van de persoon zijn. Het rehabilitatieproces vindt plaats in fases, te weten:

- Fase verkennen: de cliënt heeft in deze fase vaak een vage wens, weet niet precies wat hij wil, wat zijn rol daarin precies zal zijn en soms ook niet op welk terrein (bijvoorbeeld werk of wonen) hij iets wil bereiken.
- Fase kiezen: in deze fase moet de cliënt zijn doel definiëren (wat wil ik, wat is mijn rol daarin en op welk terrein wil ik dit bereiken?). Verder wordt in deze fase een termijn bepaald om het doel te bereiken.
- Fase van verkrijgen: de uitvoering van veelal praktische handelingen om het doel te bereiken (bijvoorbeeld regelen van verhuizing, schrijven van sollicitatiebrieven).
- Fase van behouden: vaststellen welke vaardigheden en hulpbronnen nodig zijn om het behaalde resultaat te behouden.

Mogelijk bruikbare elementen van de interventie

Aansluiting op de belemmeringen voor terugkeer

De volgende elementen van de interventie richten zich op empowerment en/of motivatie voor deelname aan de interventie en zijn daarom mogelijk bruikbaar voor het terugkeerproces:

- Gevoel van eigenwaarde en eigen kracht centraal

Het gevoel van eigenwaarde en eigen kracht staan centraal in de interventie. De persoon krijgt de kans om binnen de aanwezige opties zelf doelen te stellen. Dit vergroot het gevoel van zelfregie/autonomie en daarmee de bereidheid om de gestelde doelen op een positieve manier te realiseren. Vooral de fases 'verkennen' en 'kiezen' zijn hierbij belangrijk.

² De beschrijving is gebaseerd op de methodebeschrijving van Rehabilitatie '92 zelf (bron: <http://www.rehabilitatie92.nl/wp-content/uploads/2011/05/Methodebeschrijving-Individuele-Rehabilitatiebenadering-80.pdf>) en het Trimbos-instituut (<http://www.trimbos.nl/~media/-Files/Erkenningstraject%20beschrijvingen/Methodebeschrijving%20IRB.ashx>). Tevens is een interview gehouden met Annemarie Zijlstra, Adjunct directeur van Stichting Rehabilitatie '92.

- Brede toepasbaarheid

De IRB-methode is geschikt voor verschillende doelgroepen, omdat het in zekere mate onafhankelijk is van aard en achtergrond van de persoon. De doelgroep kan zijn: mensen met niet-aangeboren hersenletsel, mensen met een verslaving, (getraumatiseerde) vluchtelingen (in GGZ kader), dak- en thuislozen en mensen met een forensisch-psychiatrische achtergrond. Daarnaast zijn jongeren en ouderen belangrijke nieuwe doelgroepen. Bij ouderen gaat het vaak om het behouden van een zelfstandig leven, bij jongeren om het vinden van een levensinvulling en het verwerven van voldoende zelfstandigheid. De brede toepasbaarheid vergroot de mogelijkheid om de interventie in te kunnen zetten bij vertrekplichtige vreemdelingen.

- Oplossingsgerichte aanpak

De belangrijkste werkzame elementen van de interventie zijn de individuele aanpak waarbij de wensen en behoeftes centraal staan, de focus op autonomie en empowerment, de positieve framing (denken in termen van capaciteiten in plaats van belemmeringen). Niet de trainer, maar de deelnemer is zelf eigenaar van het proces. Het uitgangspunt is dat de deelnemer zelf uitzoekt wat de mogelijkheden zijn binnen de aanwezige opties. Volgens de ontwikkelaars is het dan ook erg belangrijk dat de trainer enkel 'helpt' in plaats van de doelen te stellen. Tot slot is het aangaan van een bondgenootschap tussen de trainer en coach cruciaal voor een succesvol traject. Deze werkzame elementen zouden ook bevorderend kunnen werken om vertrekplichtige vreemdelingen zelf eigenaar te laten worden van het terugkeerproces en daarmee zelfstandige terugkeer te stimuleren.

Voorbeeld casus

Situatie: vrouw op leeftijd die binnen een bejaardenwoongroep woont en agressief gedrag vertoont. Medebewoners zijn niet tevreden met deze vrouw en de leiding besluit dat ze weg moet. De vrouw wil niet denken aan een andere woning, omdat ze hier op haar plek is.

Aanpak: de IRB-trainer geeft aan zich niet te bemoeien met het besluit (de rechtvaardigheid ervan), maar enkel te kijken naar de mogelijkheden binnen de aanwezige kaders. Daarbij wordt rekening gehouden met de persoon: wat past bij de persoon? Wat zijn haar drijfveren? Wat is voor haar belangrijk?

Resultaat: De vrouw heeft duidelijke doelen opgesteld en is daarmee aan de slag gegaan. Hoewel ze in eerste instantie dacht dat een andere woning geen optie was, bleek ze achteraf toch erg tevreden te zijn met de nieuwe situatie (attitudeverandering). Daarnaast geeft ze aan dat het prettig was dat ze zelf mocht nadenken over wat ze wilde en haar dingen niet werden opgelegd.

Overeenkomsten terugkeeronderzoek:

- de persoon moet weg en wil dat niet (situatie);
- rechtvaardigheid van het besluit wordt niet in twijfel getrokken (aanpak).

Reflectie van de ontwikkelaar

Door de ontwikkelaar van IRB wordt genoemd dat de interventie personen kan helpen om na te denken over de toekomst, inzicht kan geven in iemands talenten en kan helpen met het bereiken van doelen. Een belangrijke voorwaarde is dat de trainer met de cliënt een bondgenootschap aangaat en zich gelijkwaardig opstelt. De cliënt is zelf eigenaar van het proces. Vervolgens is het voor de effectiviteit van de interventie van belang dat dit modelgetrouw wordt uitgevoerd en de trainer zich aan het protocol houdt. IRB gaat uit van vrijwillige participatie. Het is daarom volgens de ontwikkelaar voor toepassing bij vertrekplichtige vreemdelingen van belang dat eerst een voortraject wordt ingegaan om motivatie voor deelname aan IRB te vergroten en in te kunnen schatten of de vreemdeling klaar is om het traject in te kunnen gaan.

Reflectie van de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces

De uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces die deelnamen aan het groeps gesprek, geven aan dat de interventie IRB niet goed aansluit bij vertreklichtige vreemdelingen die wel kunnen, maar niet willen vertrekken (de doelroep van dit onderzoek). Binnen IRB krijgen mensen de ruimte om zelf doelen te stellen en vervolgens daarmee aan de slag te gaan. Dit is problematisch als duidelijk is dat de vreemdeling niet wil vertrekken. IRB zou dan juist een averechts effect kunnen hebben: personen zouden geholpen kunnen worden om het doel 'in Nederland blijven' te verwezenlijken. De interventie zou daarom alleen mogelijkheden kunnen bieden voor vertrekplichtige vreemdelingen die twijfelen over terugkeer. Door de uitvoerders die deelnamen aan het groeps gesprek wordt opgemerkt dat bij de inzet van interventies helder moet zijn dat mensen moeten terugkeren en dit besluit vaststaat. Er moet niet te veel onderhandelingsruimte geboden worden, dan wordt de vertrekplichtige vreemdeling 'aan het lijntje gehouden' en valse hoop geboden.

3.3.3 VrijBaan Empowerment-methode³

De interventie in een notendop

Doel

De interventie heeft primair als doel om de empowerment (innerlijke leiderschap) van mensen te vergroten om hen beter in staat te stellen zelf actief deel te nemen aan de maatschappij en werk te vinden en behouden. De gedachtegang erachter is dat empoweren leidt tot grotere autonomie en tot het maken van zelfstandige en bewuste(re) keuzes. Dat resulteert vervolgens weer in een toename van de slaagkans om een plaats in de maatschappij of op de arbeidsmarkt te verwerven en te behouden.

³ De beschrijving is gebaseerd op de methodebeschrijving van de interventie door Movisie (bron: <https://www.movisie.nl/databank-effectieve-sociale-interventies>), de methode handleiding (http://www.vrijbaan.nl/upload/alinea_118.pdf) en een interview met Ingrid Scheurink, trainer binnen de methodiek.

Doelgroep

De interventie is geschikt voor iedereen die één of meerdere belemmering(en) ervaart bij het verwerven van een maatschappelijk positie of een plaats op de arbeidsmarkt én zich persoonlijk of beroepsmatig wil ontwikkelen.

Aanpak

De deelnemer vult voorafgaand aan de empowermenttraining een vragenlijst in. Dit is een zelfrapportagelijst die de deelnemer inzicht geeft in zijn zwakke en sterke punten wat betreft de 6 componenten van empowerment (zie hieronder). Het doel van het gebruik van de vragenlijst is iemand aan het denken te zetten over zijn mate van empowerment. Hierna volgt een uitvoerige bespreking tussen coach en deelnemer over de uitkomsten van de vragenlijst en worden per persoon twee doelen opgesteld. Vervolgens selecteert de trainer een aantal oefeningen (uit het handboek met de 160 oefeningen) waarvan hij/zij denkt dat deze aansluiten op de leerdoelen van de deelnemer. De oefeningen zijn verdeeld in de zes componenten van empowerment en kunnen bestaan uit rollenspellen, discussies en opdrachten. Na afloop vult de deelnemer dezelfde vragenlijst nogmaals in (voor de evaluatie/het eindgesprek).

Mogelijk bruikbare elementen van de interventie

Aansluiting op de belemmeringen voor terugkeer

De volgende elementen van de interventie richten zich op empowerment en/of motivatie voor deelname aan de interventie en zijn daarom mogelijk bruikbaar voor het terugkeerproces:

- **Empowerment**

Empowerment wordt binnen de methodiek gedefinieerd als bestaande uit de volgende zes componenten:

- **Competentie:** het vertrouwen in je eigen vaardigheden.
- **Zelfbeschikking:** zelfstandig keuzes kunnen en durven maken over je eigen leven.
- **Impact:** het gevoel via je keuzes daadwerkelijk invloed te kunnen uitoefenen op de uitkomsten en het verloop van je (persoonlijk of beroepsmatig) ontwikkelingsproces.
- **Betekenis:** voelen en ervaren dat je werk, je persoonlijke of beroepsmatige ontwikkeling en de keuzes die je daarin maakt betekenis hebben.
- **Positief identiteitsgevoel:** positief staan ten opzichte van jezelf.
- **Groepsooriëntatie:** het besef dat je deel uitmaakt van een gemeenschap, dat er daarom altijd sprake is van enige afhankelijkheid van anderen en dat samenwerking met anderen nodig is.

Op de volgende pagina is een voorbeeldoefening uitgewerkt voor de componenten zelfbeschikking en positief identiteitsgevoel.

Voorbeeldoefening: Probleem/Kans**Componenten:** Zelfbeschikking & Positief identiteitsgevoel

Doel: Het doel van deze oefening is om de deelnemer erop te wijzen dat de eigen houding en opstelling bepalend zijn om in dezelfde situatie succesvol te zijn of te falen.

Opzet: De deelnemer krijgt een artikel te lezen over een Chinees karakter dat zowel 'kans' als 'probleem' betekent. Vervolgens wordt in groepsverband gediscussieerd over het artikel en wordt aan de deelnemers gevraagd om een situatie die zij als 'probleem' zagen te herformuleren in termen van 'mogelijkheden'.

- Zelfregie en autonomie centraal

De component 'betekenis' wordt onderbouwd vanuit de self-determination theory. Volgens de theorie zijn mensen van nature gemotiveerd om te blijven leren en om hun eigen leven te bepalen door middel van keuzes en beslissingen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen intrinsieke en extrinsieke motivatie. Intrinsieke motivatie (de persoon beleeft plezier aan de activiteit of het gedrag zelf) blijkt een sterkere motivatie te zijn dan extrinsieke motivatie (indirectere vorm van motivatie; mensen doen iets omdat het iets oplevert dat in principe losstaat van de activiteit op zich). De VrijBaan Empowerment Methode legt de nadruk op vooral intrinsieke motivatie. Het gaat niet om een oordeel van de professional. De eigen beleving van de verschillende componenten en de eigen doelen van de deelnemers zijn leidend in het hele proces. Doordat niet de trainer, maar de deelnemer de doelen bepaalt, zal de motivatie om hieraan te werken groter worden (minder weerstand, meer bondgenootschap tussen deelnemer en trainer). De nadruk op het vergroten van intrinsieke motivatie zou ook bruikbaar kunnen zijn om vertrekplichtige vreemdelingen te bewegen om zelfstandig terug te keren.

- Eigeneffectiviteit

De methode sluit aan bij de eigeneffectiviteit van de deelnemer en bevat een aantal bruikbare oefeningen die kunnen inspelen op eerdergenoemde ervaren belemmeringen in hoofdstuk 2. Zo zijn er oefeningen die zich richten op het vertrouwen in eigen kansen en mogelijkheden, het accepteren van de situatie en het rouwproces (zie bijlage 1 voor een uitwerking van een dergelijke oefening).

Reflectie van de ontwikkelaar

De trainer van de VrijBaan Empowerment-methode die is geïnterviewd, merkte op dat een belangrijke voorwaarde voor werkzaamheid van de methode is dat de cliënt enig zelfinzicht heeft en gemotiveerd is om te willen werken aan zichzelf. Personen moeten zelf een leerdoel hebben, waar vervolgens met de empowermenttraining aan gewerkt wordt. Ook als gedurende de training blijkt dat de motivatie afneemt, kan het lastig zijn om door te gaan met de training. Of de methode geschikt is voor vertrekplichtige vreemdelingen, hangt dus af van de motivatie van de vreemdeling om mee te willen werken aan zelfstandige terugkeer.

Reflectie van de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces

De VrijBaan Empowerment-methode sluit aan bij acties die al binnen het terugkeerproces worden ondernomen. Verschillende organisaties betrokken bij het terugkeerproces houden zich bezig met het empoweren van de vertrekplichtige vreemdelingen, zo geven de uitvoerders in het groepsgesprek aan. Specifieke cursussen met als doel empowerment worden bijvoorbeeld gegeven door Bridge to Better. Andere uitvoerders geven aan dat zij mensen proberen te empoweren door ze zo goed mogelijk te informeren over wetten en regels rondom het terugkeerbeleid en de voor- en nadelen van terugkeer. De vertrekplichtige vreemdeling kan daardoor zelf een weloverwogen beslissing nemen.

Ten aanzien van het empoweren van vertrekplichtige vreemdelingen wordt door de uitvoerders in het groepsgesprek een kanttekening geplaatst. De vraag 'wat wil je zelf' wordt niet door alle mensen goed begrepen. Niet in alle culturen worden autonomie en zelfregie als vanzelfsprekend gezien. Het is belangrijk om daar in de begeleiding rekening mee te houden.

3.3.4 Samen hebben we kracht⁴

De interventie in een notendop

Doel

Het hoofddoel is om niet-westerse ex-gedetineerde vrouwen alternatieve denkkaders aan te leren, zodat ze na de training in staat zijn in de Nederlandse samenleving adequate formele en informele relaties op te bouwen op alle leefgebieden, waaronder arbeid.

Doelgroep

De interventie is ontwikkeld voor niet-westerse allochtone ex-gedetineerde vrouwen. De vrouwen ondervinden knelpunten bij het re-integreren in de Nederlandse samenleving. De knelpunten worden op meerdere terreinen ervaren, waaronder wonen, inkomen en omgaan met geld, opleiding en werk, gezondheid, aangaan van formele en informele netwerken.

Aanpak

De training heeft een groepsaankpak en bestaat uit drie modules. Module 1 'Ik en mijn motivatie' behandelt zelfinzicht, vaardigheden ten aanzien van zelfsturing en oplossingsgericht leren denken en handelen. Module 2 'Relaties met anderen' gaat over intercultureel denken en informele relaties. Module 3 'Mijn toekomst en mijn zelfstandigheid' gaat over intercultureel denken en doen in formele relaties. De training wordt gegeven door twee vrouwelijke trainers.

De werkvormen die worden gebruikt zijn het bekijken van een film, groepsgesprekken als onderwijsleergesprekken (een gestructureerd gesprek tussen trainer en de deelnemers), lesvorm (de trainer geeft mondeling informatie door aan de deelnemers), groepsdiscussie (de trainer is slechts voorzitter), invuloefeningen (werkblad), creatieve oefeningen (bijvoorbeeld tekeningen), spelsituaties (bijvoorbeeld met behulp van een kaartspel) en rollenspelen (situaties oefenen).

⁴ De beschrijving is gebaseerd op het cursusmateriaal ontwikkeld door Zorgconcept (specifiek: de beschrijving, managementhandleiding en de theoretische onderbouwing) en een interview met Roland Wolters van Zorgconcept.

Trainsters

De training wordt gegeven door twee trainsters die een coachende rol spelen in de interventie via modelgedrag en door tussen de deelnemers en de omgeving te gaan staan (gemedieerde leerervaring). De trainsters hebben vaardigheden in het motiveren van vrouwen, kunnen het gedrag van de deelnemers spiegelen, kunnen zichzelf als rolmodel profileren en hebben ervaring met het werken met deelnemers met andere culturele achtergronden.

Mogelijk bruikbare elementen van de interventie

Aansluiting op de belemmeringen voor terugkeer

De volgende elementen van de interventie richten zich op het beïnvloeden van attitudes, empowerment en/of motivatie voor deelname aan de interventie en zijn daarom mogelijk bruikbaar voor het terugkeerproces:

- Tegengaan belemmerende cognities en vergroten controle

Via het behandelen van de onderwerpen zelfinzicht, vaardigheden ten aanzien van zelfsturing en oplossingsgericht leren denken en handelen, wordt gewerkt aan het tegengaan van belemmerende cognities. Dit komt vooral in module 1 aan bod. Het vergroten van de ervaren gedragscontrole komt in zowel module 2 als 3 aan bod, via de focus op het opbouwen van adequate informele en formele relaties met anderen.

- Het model van de 5G's

Als algemeen conceptueel kader wordt het schakelmodel van de 5G's gehanteerd: Gebeurtenis → Gedachten & Gevoelens → Gedrag → Gevolg. Het model van de vijf G's is een rationele zelfanalyse. Het heeft zijn oorsprong in de Rationeel Emotieve Therapie (RET) van Albert Ellis. G1 staat voor een Gebeurtenis, die leidt tot een Gedachte (G2), deze bepaalt het Gevoel (G3) en de Gedachte en het Gevoel bepalen uiteindelijk het Gedrag (G4). Het gedrag heeft een gevolg (G5). Het uitgangspunt is: Gebeurtenis en Gedachte = Gevoel en Gedrag => Gevolg. Een situatie en de gedachten daarover bepalen iemands gevoelens over de situatie en bepalen daarbij zijn/haar gedrag. Het model van de 5 G's zou mogelijk toegepast kunnen worden om vertrek-plichtige vreemdelingen meer zelfinzicht te geven in de oorzaken en gevolgen van hun gedrag.

Tijdens de training wordt geoefend met het toepassen van de 5 G's. Tijdens de eerste module wordt in de les over 'Positief in het leven staan' bijvoorbeeld aan de hand van een eigen voorbeeld zelf de 5 G's nagelopen: Wat is er gebeurd? Wat dacht je toen? Wat voelde je? Wat heb je gedaan? Wat was het effect? Was je daar tevreden over? Wat had er beter gekund? Wie of wat had je kunnen helpen?

- Intercultureel begeleiden

De doelgroep heeft veel overeenkomsten met de doelgroep die centraal staat in dit onderzoek. De vrouwen hebben een niet-westerse achtergrond en

worden met de interventie voorbereid op terugkeer (zij het in de Nederlandse samenleving). In de begeleiding wordt aangesloten bij de culturele achtergrond van de deelnemers. Als basis wordt daarvoor het TOPOI-model over culturele verschillen en misinterpretaties gehanteerd (Hoffman, 2007). Via dit model worden verschillende perspectieven in kaart gebracht die kunnen leiden tot miscommunicatie.⁵

Reflectie van de ontwikkelaar

Volgens de ontwikkelaar van Samen hebben we Kracht zou de interventie mogelijk toepasbaar kunnen zijn voor het stimuleren van zelfstandig vertrek van vertrekplichtige vreemdelingen. De doelgroep waar de interventie voor ontwikkeld is (vrouwen met een niet-westerse achtergrond), komt deels overeen met de doelgroep vertrekplichtige vreemdelingen. De interventie biedt handvatten om zelfsturing te vergroten en oplossingsgericht te leren denken en handelen. Van belang is volgens de ontwikkelaar dat de verschillende modules goed op elkaar aansluiten en daarom de interventie het beste als geheel (en niet in losse modules) kan worden toegepast.

Reflectie van de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces

Veel van de elementen die worden toegepast in deze methode worden herkend door de uitvoerders die deelnamen aan het groepsgesprek. Vluchtelingenwerk hanteert bijvoorbeeld ook een coachende houding in de begeleiding, dit kan volgens uitvoerders bewerkstelligen dat mensen zelf in beweging komen. Net als Samen hebben we Kracht wordt daarbij uitgegaan van de achtergrond, emoties en cognities van de persoon zelf. Belangrijk is volgens de uitvoerders dat er uit wordt gegaan van de persoon zelf in plaats van een externe normering.

Een kanttekening die geldt voor deze interventie, maar ook voor (een deel van) de andere beschreven interventies, is dat er binnen het terugkeerproces weinig ruimte is om een langdurige en intensieve interventie uit te voeren. De interventie als geheel beslaat elf weken (zie bijlage 1 voor een uitgebreidere toelichting op de interventie). De toepassing van de hele interventie zou slechts binnen een beperkt aantal locaties uitgevoerd kunnen worden, zoals de gezinslocaties. Eventueel zou het uitlichten van een aantal elementen (zoals de coachende benadering, uitgaan van de persoon zelf) uit de interventie volgens de uitvoerders bruikbaar kunnen zijn.

⁵ TOPOI staat voor Taal (verbaal en non-verbaal), Ordening (de zienswijze op de kwesties die spelen in de communicatie), Personen (de personen die deelnemen aan de communicatie en hun onderlinge relatie), Organisatie (maatschappelijke en organisatorische omgeving waarbinnen de communicatie plaatsvindt) en Inzet (onderlinge motieven, behoeften, verlangens en drijfveren van de gesprekspartners).

3.3.5 Buitenprogramma Work-Wise⁶

De interventie in een notendop

Doel

Het Buitenprogramma Work-Wise is een integraal onderdeel van de Work-Wise-methode en is gericht op het begeleiden van jongeren voor, tijdens en na hun terugkeer in de maatschappij vanuit een (justitiële) jeugdinrichting. Het programma start ruim voordat de jongeren naar buiten mogen. De interventie heeft primair als doel om het risico op recidive te verminderen. Subdoelen zijn het behouden van een passende opleiding, stage of werkplek.

Doelgroep

De interventie vindt plaats in gedwongen kader en richt zich op jongeren tussen de 15 en 23 jaar die minimaal drie maanden in een (justitiële) jeugdinrichting geplaatst zijn en terugkeren in de samenleving.

Aanpak

De interventie vindt individueel plaats. Per jongere wordt een zesstappenplan doorlopen waarbij de motivatie, leerstijl en de (on)mogelijkheden van de jongere en zijn netwerk in kaart worden gebracht. Aan de hand van dit stappenplan wordt een Trajectplan Buitenprogramma Work-Wise opgesteld. Dit Trajectplan beschrijft aan welke doelen gewerkt gaat worden en hoe. Het gaat hierbij met name om het integreren van informatie op het gebied van veerkracht, pathologie, stressoren en protectieve factoren van de deelnemer. Zo wordt vastgesteld aan welke doelen gewerkt gaat worden en hoe intens de begeleiding is. Voor het bereiken van de doelen kunnen er meerdere interventies worden ingezet. Op basis van diagnostiek in de basisinterventie wordt een keuze gemaakt voor de inzet van interventies.

Mogelijk bruikbare elementen van de interventie

Aansluiting op de belemmeringen voor terugkeer

De volgende elementen van de interventie richten zich op het beïnvloeden van attitudes, empowerment en/of motivatie voor deelname aan de interventie en zijn daarom mogelijk bruikbaar voor het terugkeerproces:

- Gebruik van cognitieve interventies

Met cognitieve interventies kan de trajectbegeleider invloed uitoefenen op de niet-functionele denkpatronen en houding van de jongere. Hierbij zijn de kern-overtuigingen van de jongere het belangrijkste, omdat vooral de trajectbegeleider hierop invloed kan hebben. Er zijn drie typen kernovertuigingen waarmee jongeren hun gedrag kunnen rechtvaardigen: Op het gebied van relaties/vertrouwen in anderen (*“Ik heb het recht jou terug te pakken”*), op het gebied van zelfvertrouwen (*“Steeds als ik iets durf, mislukt het toch”*) en op het gebied van verantwoordelijkheid en zorg (*“Ieder voor zich: als jij deze opdracht niet snapt dan zoek je het maar uit”*).

⁶ Beschrijving van het Buitenprogramma Work-Wise is gebaseerd op de methodebeschrijving: <http://www.nji.nl/nl/Databanken/> en een interview met Irma van der Veen.

Om op de kernovertuigingen invloed uit te oefenen, kan de trajectbegeleider het gedragsmatig werken ondersteunen met drie typen cognitieve interventies:

- cognitief reflectieve interventies (de methode bevat een duidelijk 5-stappenplan voor de trajectbegeleider om de cliënt zo goed als mogelijk te begeleiden);
- aanleren van vaardigheden voor probleemoplossing;
- verheldering van emoties en gezichtspunt van de ander (empathietraining).

- Motiverende gespreksvoering

Motiverende gespreksvoering is een van de technieken die wordt toegepast binnen de interventie. De gedachte daarbij is dat de deelnemer hierdoor in staat wordt gesteld om een weloverwogen keuze te maken over waar zijn of haar toekomst ligt. Motiverende gespreksvoering wordt zowel voorafgaande aan de training toegepast (om de deelnemer te stimuleren mee te werken) als tijdens de training (om ervoor te zorgen dat de deelnemer volhoudt). Volgens de ontwikkelaars is het uiteindelijk van belang dat de deelnemer *zelf* inziet wat de meerwaarde is van terugkeren naar het land van herkomst. Empoweren van de deelnemer speelt daar een belangrijke rol in (zie hierna). Tot slot kan de interventie zowel in vrijwillig als gedwongen kader toegepast worden. Bij gedwongen kader is het belang van een motiverende gespreksvoering groter.

In het kader van professionalisering wordt binnen DT&V momenteel gewerkt aan het toepassen van motiverende gespreksvoering. Deze techniek blijkt ook binnen het Buitenprogramma Work-Wise behulpzaam te kunnen zijn om mensen een weloverwogen keuze te laten maken over de richting van hun toekomst.

- Empowerment en attitude

Het hoofddoel van de interventie is om de deelnemer te empoweren. Het iemand sterker in de kracht zetten kan volgens de ontwikkelaars ook indirect invloed hebben op de attitude van de deelnemer ten aanzien van terugkeer. Daaraan wordt toegevoegd dat de interventie zich vooral moet richten op de omgeving waar iemand naar teruggaat.

- Sociale context

Het betrekken van de sociale context van de deelnemer in de begeleiding is een cruciaal onderdeel van de begeleiding om de cliënt te mobiliseren. Zo worden bijvoorbeeld gesprekken gevoerd met betrokken ouders en wordt eventueel een lichte gezinsinterventie toegepast.

- Succesfactoren

Een goede klik tussen de begeleider en de cliënt is volgens de ontwikkelaars bepalend voor een succesvol traject. Door middel van motiverende gespreksvoeringstechnieken wordt hieraan gewerkt. Daarbij dient cliënt ervan bewust te worden gemaakt dat hij uiteindelijk zelf de regisseur van zijn eigen leven is en hij zijn eigen beslissing zal moeten nemen om zijn toekomst zo prettig mogelijk in te richten.

- **Cultuursensitief**

De interventies kunnen toegepast worden bij verschillende culturele achtergronden. De interventie biedt duidelijke handvatten voor uitvoerders om 'allochtone' cliënten te begeleiden. De handleiding is ontwikkeld door FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling.

Reflectie van de ontwikkelaar

De ontwikkelaar van de interventie merkt op dat het Buitenprogramma Work-Wise mogelijk kansrijke elementen bevat voor het terugkeerproces. Het empoweren van personen kan bijvoorbeeld effect hebben op hun attitudes. Op het moment dat een persoon meer zelfvertrouwen heeft en zich bewust is van de rol die hij/zij speelt in de omgeving, kan dit ook de attitude ten aanzien van terugkeer veranderen. De empowerment moet dan wel sterk gericht zijn op de omgeving waar de vertrekplichtige vreemdeling naar teruggaat. Bovendien zal het veranderen van de attitude ten aanzien van terugkeer niet in twee à drie gesprekken bewerkstelligd kunnen worden. Het gebruik van motiverende gespreksvoeringstechnieken en de cliënt de regisseur laten zijn over zijn/haar eigen leven worden door de ontwikkelaar genoemd als succesfactoren van de interventie.

Reflectie van de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces

De uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces die deelnamen aan het groepsgesprek, geven aan dat, in grote lijnen, de werkwijze van de interventie weinig aansluiting heeft bij de doelgroep vertrekplichtige vreemdelingen. De uitvoerders menen dat de interventie uitgaat van een bepaalde ongelijkheid tussen de deelnemer en de begeleider, dit komt met name aan bod binnen de cognitieve interventies. De deelnemers aan het groepsgesprek in dit onderzoek noemen het een 'schoolse aanpak'. Dit zou misschien geschikt kunnen zijn voor de bewaringlocaties, maar volgens hen niet voor de overige locaties. In algemenere zin noemen de uitvoerders die deelnamen aan het groepsgesprek dat het belangrijk is om de vertrekplichtige vreemdelingen niet 'te betuttelen' of als slachtoffer te zien, maar mensen zelf verantwoordelijk te stellen voor hun gemaakte keuzes.

3.3.6 Functional Family Parole Services (FFPS)⁷

De interventie in een notendop

Doel

FFPS is geen behandeling, maar een gefaseerde intensieve casemanagement-methodiek. Na de begeleiding heeft het gezin een gevoel van controle over haar eigen mogelijkheden om toekomstige problemen aan te kunnen pakken. Het gezin is daarbij

⁷ Beschrijving gebaseerd op informatie op de website www.ffps.nl, de rapportages 'Boendermaker, Boomkes & Boering (2013). Basismethodieken en interventies in de Amsterdamse jeugdzorg: invoering en borging in de praktijk' en 'Lamers (2011). Het kan anders. Hoe geven professionals in de jeugdzorg inhoud aan een ander manier van gezinsgericht werken?'. Tevens is een interview gehouden met Marc Dinkgreve, kennisambassadeur Jeugdbescherming Regio Amsterdam.

realistisch ten opzichte van toekomstige problemen en het gezin heeft een plan voor het blijven toepassen van wat ze geleerd hebben in nieuwe situaties.

Doelgroep

FFPS wordt toegepast bij gezinnen die zich in een hopeloze situatie bevinden (dat zo ervaren), bijvoorbeeld gezinnen die zich (proberen te) onttrekken aan jeugdzorg binnen het vrijwillige kader. De gezinnen zijn belast met taaie problematiek, waaronder criminaliteit, licht verstandelijke beperkingen, maar ook bijvoorbeeld vechtscheidingen. FFPS wordt ingezet bij gezinnen die onder begeleiding staan bij jeugdzorg en jeugdreclassering.

Aanpak

In de methodiek worden vier centrale uitgangspunten gehanteerd. Het gezin en de krachten die het gezin heeft, worden voorop gesteld. Er wordt vanuit gegaan dat verandering een proces is dat niet van de een op de andere dag gebeurt. In de communicatie met het gezin wordt voorop gesteld dat individuele verschillen gerespecteerd worden en er respect is voor de behoeften en prioriteiten van het gezin. Er wordt positieve aandacht gebruikt om het gezin het heft in eigen handen te doen nemen. 'Kracht' is hierbij het uitgangspunt.

FFPS kent drie fases:

- Fase 1: verbindings- en motiveringsfase (zes tot acht weken intensief contact):
 - o aangaan van een gelijkwaardige werkrelatie met de gezinsleden en creëren van vertrouwen en gelijkwaardigheid;
 - o met het gezin wordt gekeken naar wat er goed gaat (kracht) en welke moeilijkheden zij ervaren (risico's);
 - o de gezinsmanager werkt aan een gezinsthema die gericht is op de relaties binnen het gezin;
 - o belangrijk dat er hoop is of komt, zodat het gezin mogelijkheden ziet voor een positieve verandering en bereid is om hieraan te werken;
 - o indien nodig verwijst de gezinsmanager door naar passende hulpverlening.
- Fase 2: ondersteunings- en monitoringsfase (zes tot negen maanden minder intensief contact):
 - o de gezinsmanager houdt contact met de instanties waarnaar is doorverwezen;
 - o de gezinsmanager zet eventueel zelf lichte gedragsinterventies in (cognitief herstructureren);
 - o er wordt een preventieplan opgesteld. In dit plan is voor alle gezinsleden duidelijk hoe te handelen op het moment dat het weer minder goed gaat binnen het gezin, zodat het gezin zelf in staat is om problemen op te lossen.
- Fase 3: generalisatiefase (zes tot acht weken intensief contact):
 - o de gezinsmanager zal samen met het hele gezin bespreken hoe ze het geleerde in fase 2 kunnen blijven toepassen in verschillende situaties;
 - o indien nodig wordt het preventieplan besproken;
 - o de begeleiding zal stapsgewijs afgebouwd worden.

Randvoorwaarden

Als randvoorwaarde geldt dat er tijd en intensiteit nodig is voor het goed uitvoeren van FFPS. In de eerste fase worden twee à drie gesprekken per week gevoerd. Deze tijd is nodig voordat het doel ook een gemeenschappelijk doel van het gezin wordt. Verder is het van belang dat het hele systeem bij de gesprekken aanwezig is en deze gesprekken bij het gezin thuis worden gevoerd. Wekelijkse supervisie is noodzakelijk om de methodiek goed toe te passen en de kwaliteit van de uitvoerders doorlopend te kunnen versterken.

Mogelijk bruikbare elementen van de interventie

Aansluiting op de belemmeringen voor terugkeer

De volgende elementen van de interventie richten zich op het beïnvloeden van attituden, empowerment en/of motivatie voor deelname aan de interventie en zijn daarom mogelijk bruikbaar voor het terugkeerproces:

- Focus op kracht en hoop voor de toekomst

De methodiek richt zich primair op het vergroten van ervaren gedragscontrole, via de focus op aanwezige krachten binnen het gezin en hoop bieden voor de toekomst. Er wordt gewerkt aan het creëren van een gemeenschappelijk doel, waarover overeenstemming is tussen de gezinsmanager en alle leden van het systeem (het gezin). De focus op kracht en hoop voor de toekomst zou ook voor gezinnen die terug moeten keren behulpzaam kunnen zijn om hun ervaren gedragscontrole te vergroten.

- Cognitief herstructureren

'Reframen' of cognitief herstructureren is een centraal punt binnen FFPS en is afkomstig uit de cognitieve gedragstherapie. Met behulp van deze gesprekstechniek wordt gewerkt aan de mindset van het systeem. Het gezin moet zelf leren wat effectief is en met elkaar op zoek gaan naar een gemeenschappelijk doel. Zo ontstaat inzicht en werkt het gezin mee aan herstel (of, in het kader van dit onderzoek, aan terugkeer) met behulp van de juiste behandeling en begeleiding. De gezinsmanager kan ervoor kiezen om juist te focussen op dat wat er wel goed gaat, of op wat boosheid voor invloed heeft op de andere in het gesprek. Door de focus te veranderen, ontstaat vaak meer rust en ruimte om verder in gesprek te gaan (*veranderen van focus*). De gezinsmanager gaat verder op zoek naar een andere betekenis voor het probleem, een betekenis waarin iedereen een verantwoordelijkheid heeft waardoor iedereen ook een onderdeel van de oplossing wordt. Hierdoor kan het gezin weer hoop krijgen dat het nu wel gaat lukken (*veranderen van betekenis*).

- Balanced alliance

Een essentieel onderdeel van FFPS is 'meervoudige partijdigheid' (balanced alliance). Dit houdt in dat alle gesprekken worden gevoerd met het hele systeem en dus niet met gezinsleden apart. Hierdoor kan het systeem een gemeenschappelijk doel ontwikkelen. Bovendien wordt op deze manier gebruikgemaakt van de krachten van het gezinssysteem (relaties en onderlinge verbondenheid).

- Doelgroep (gezinnen)

FFPS is een methodiek gericht op gezinnen die moeilijk grip krijgen op hun leven en weinig sturing kunnen geven aan hun toekomst. De methodiek kan mogelijk bruikbaar zijn om toe te passen binnen de gezinslocaties van DT&V.

Reflectie van de ontwikkelaar

Kansrijk aan FFPS is dat de methodiek handvatten biedt om een gemeenschappelijk doel te creëren waar zowel het hele systeem als de gezinsmanager achter staat. De methodiek wordt bijvoorbeeld ingezet bij gezinnen die zich (proberen te) onttrekken aan jeugdzorg en waarbij sprake is van taai problematiek. Dit vertoont overeenkomsten met gezinnen in de gezinslocaties die niet zelfstandig willen vertrekken. Volgens de ontwikkelaar vergt het goed uitvoeren van de methodiek echter wel dat de gezinsmanagers met een 'helikopterview' naar het gezin kunnen kijken. Daar is veelal hbo(+)-niveau voor nodig. Een belangrijke randvoorwaarde voor de werkzaamheid van FFPS is dat er voldoende tijd en intensiteit beschikbaar is voor het uitvoeren van de methodiek.

Reflectie van de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces

Deze methodiek wordt door de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces die deelnamen aan het groepsgesprek vooral als kansrijk gezien voor de gezinslocaties. Met name de focus op kracht van de gezinnen en de handvatten die de interventie biedt om tot een gemeenschappelijk (terugkeer)doel te komen, worden als mogelijk bruikbaar gezien. Hierbij moet echter rekening gehouden worden met de groepsdruk die er binnen de gezinslocaties bestaat: "jij mag niet terug, want anders moet ik ook terug." Interventies zouden volgens de aanwezigen bij het groepsgesprek vooral zinvol zijn als gezinnen uit het grotere systeem van de gezinslocaties gehaald worden.

3.4 Aansluiting gedragsinterventies op belemmeringen voor terugkeer

In de zoektocht naar de interventies uit andere beleidsterreinen die mogelijk kunnen bijdragen aan het bevorderen van zelfstandige terugkeer, zijn de belemmeringen voor terugkeer als uitgangspunt genomen. Gecategoriseerd volgens de theorie van gepland gedrag, gaat het hierbij concreet om belemmerende attitudes (zowel cognities als emoties) en belemmeringen ten aanzien van de ervaren gedragscontrole. Doordat het bijsturen van attitudes en het werken aan empowerment de basis is geweest voor de zoektocht naar de verschillende interventies, sluiten deze ook op *metaniveau* aan op de belangrijkste belemmeringen voor terugkeer. Hieronder gaan we specifiek in op de aansluiting van de interventies op de verschillende belemmeringen binnen de factor attitude en binnen de factor ervaren gedragscontrole.

3.4.1 Aansluiting op de belemmerende attitudes

Zoals is beschreven in hoofdstuk 2, zijn het verschillende belemmerende cognities en emoties die maken dat mensen een negatieve attitude hebben ten aanzien van terugkeer. Onder belemmerende cognities vallen de gepercipieerde onveiligheid in het land van herkomst en negatieve percepties ten aanzien van het toekomstperspectief van de vertrekplichtige vreemde-

lingen zelf of van hun kinderen. Onder belemmerende emoties vallen angst, schaamte en teleurstelling.

Vier van de zes beschreven interventies richten zich op de factor belemmerende attitudes. Binnen deze interventies wordt ervan uitgegaan dat disfunctionele cognities en emoties ten grondslag liggen aan het ongewenste gedrag dat mensen vertonen. Via het doen van een beroep op de rationele gedachtegang van personen trachten de interventies de disfunctionele cognities en emoties om te zetten in meer functionele en gewenste attitudes. Het aanpakken van disfunctionele cognities staat centraal in de interventies Agressie Regulatie op Maat, Samen hebben we Kracht, Buitenprogramma Work-Wise en FFPS. Disfunctionele emoties en het reguleren van emoties komen in mindere mate aan bod binnen de interventies. Agressie Regulatie op Maat en Buitenprogramma Work-Wise bieden hier wel handvatten voor. In deze interventies staat vooral het reguleren van emotie vanuit het perspectief van agressief gedrag centraal (welke invloed hebben emoties op disfunctioneel agressief gedrag?). Voor het tegengaan van belemmerende cognities en emoties worden binnen de verschillende interventies concrete handvatten en oefeningen geboden. Te denken valt aan oefenen met het model van de 5G's (Gebeurtenis → Gedachten & Gevoelens → Gedrag → Gevolg; gebaseerd op de Rationeel Emotieve Therapie van Albert Ellis). Andere voorbeelden van cognitieve gedragstechnieken zijn cognitief herstructureren (het 'reframen' van de focus en de betekenis), het inzetten van cognitief reflectieve oefeningen en oefeningen ter vermindering van cognitieve vervormingen.

Bij de inzet van de interventies en bijbehorende technieken gericht op het tegengaan van belemmerende cognities en emoties van vertrekplichtige vreemdelingen moet er rekening mee worden gehouden dat een irrationele gedachtegang wellicht lang niet altijd ten grondslag ligt aan de negatieve attitudes ten aanzien van terugkeer. De beschreven interventies doen via cognitieve gedragstechnieken en het versterken van emotieregulatie een beroep op het rationele denkvermogen en trachten op deze manier om disfunctionele attitudes te veranderen en functioneler te maken. Deze technieken zijn daardoor wellicht alleen kansrijk voor een subgroep van vertrekplichtige vreemdelingen waarbij de gepercipieerde onveiligheid, het toekomstperspectief in het land van herkomst en de bijbehorende negatieve emoties, irrationeel en onlogisch zijn.

3.4.2 Aansluiting op belemmeringen ten aanzien van ervaren gedragscontrole

De belemmeringen die vertrekplichtige vreemdelingen hebben binnen de factor ervaren gedragscontrole, hebben vooral betrekking op ervaren praktische belemmeringen, zoals het beeld van de vluchtelingen zelf dat zij onvoldoende middelen hebben om in het land van herkomst te kunnen voorzien in basisbehoeften (zie hoofdstuk 2).

In aansluiting op de ervaren praktische belemmeringen en gebrek aan een gevoel van zelfeffectiviteit, richten vijf van de zes geselecteerde interventies zich op empowerment, en daarmee op het vergroten van de ervaren gedragscontrole. De verschillende interventies bieden concrete uitwerkingen van de begrippen zelfeffectiviteit, zelfregie (autonomie) en empowerment. Naast algemene factoren die belangrijk zijn in de begeleiding – zoals een focus op hoop (mogelijkheden zien voor positieve veranderingen), het aangaan van een goede werkrelatie en de deelnemer zelf doelen laten opstellen – wordt in de interventies een scala aan oefeningen en opdrachten toegepast met als doel vergroten van de zelf-effectiviteit. Deze oefeningen en opdrachten komen in alle zes de beschreven interventies aan bod.

Empowerment staat op verschillende manieren centraal in de interventies. In de Individuele Rehabilitatie Benadering (IRB) wordt vooral aan empowerment gewerkt via oplossingsgericht werken waarbij de deelnemer de regie heeft over het opstellen van de doelen en het werken hieraan. De VrijBaan Empowerment Methode richt zich op zes aspecten van empowerment en stelt de intrinsieke motivatie van de deelnemer centraal. Binnen Samen hebben we Kracht wordt vooral de nadruk gelegd op het aangaan van adequate formele en informele relaties. De eigen kracht binnen gezinnen staat centraal binnen Functional Family Parole Services (FFPS).

Empowerment zoals omschreven in de verschillende interventies gaat uit van de grondhouding dat mensen er niet bij gebaat zijn om gezien te worden als slachtoffer, maar zelf verantwoordelijkheid moeten krijgen over de keuzes die zij maken. Dit sluit aan bij de werkwijze die wordt gehanteerd binnen het terugkeerproces, zoals onder andere blijkt uit het groepsgesprek met de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces. Een belangrijk risico bij het vergroten van de zelfeffectiviteit van de vertrekplichtige vreemdelingen, is dat personen via de interventies meer 'empowered' kunnen worden om in Nederland een bestaan op te bouwen, in plaats van in het land van herkomst. Personen stellen binnen de interventies immers hun eigen doelen en krijgen handvatten geboden om deze doelen te kunnen realiseren. Om dit risico tegen te gaan, is een belangrijke voorwaarde dat er eerst wordt gewerkt aan het creëren van een doel dat in lijn is met het besluit dat de vluchteling dient terug te keren naar het land van herkomst én waar de vluchteling zelf intrinsiek voor gemotiveerd is. Dit kost tijd en moeite, zoals blijkt uit de ervaringen van de ontwikkelaars van de verschillende interventies. De handvatten om dit doel te realiseren, dienen vervolgens gericht te zijn op de concrete situatie in het land van herkomst.

3.4.3 Motivatie voor meewerken aan interventies gericht op terugkeer

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk beschreven, zijn we naast interventies die aansluiten bij de belangrijkste belemmeringen voor terugkeer, ook op zoek gegaan naar interventies die de motivatie voor deelname aan begeleiding/ behandeling gericht op terugkeer kunnen vergroten. Het gemotiveerd krijgen van personen om mee te werken aan een interventie gericht op terugkeer, is

zeker voor de doelgroep van dit onderzoek relevant. Het betreft hier immers vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen, maar (in eerste instantie) niet willen vertrekken. De volgende kansrijke elementen ten aanzien van motivatie kunnen we op basis van de geselecteerde interventies destilleren:

1. Handvatten voor het motiveren van de doelgroep

Het merendeel van de interventies stelt het vergroten van de motivatie voor deelname aan de interventie en voor het werken aan de gestelde doelen als thema centraal binnen de interventie. Motivatie en gedragsverandering worden hierbij gezien als een continu proces, waaraan gedurende de gehele interventie aan gewerkt moet worden. Ook voor vertrekplichtige vreemdelingen is de motivatie om mee te werken aan begeleiding een eerste stap in het stimuleren van terugkeer. Binnen de verschillende interventies komen technieken en oefeningen aan bod voor het vergroten van de motivatie. Een voorbeeld hiervan is het gebruik van een motivatiechecklist in de interventie AR op maat. Een tweede voorbeeld is de deelnemer zelf de doelen laten opstellen die aansluiten bij de intrinsieke motivatie. Dit gebeurt in de interventies IRB, VrijBaan Empowerment-methode en FFPS.

2. Aansluiten bij de doelgroep (responsiviteit)

In meerdere interventies, waaronder AR op Maat, IRB, VrijBaan Empowerment-methode, Samen hebben we Kracht en FFPS, wordt gericht aandacht besteed aan de responsiviteit van de deelnemers. Hiermee wordt bedoeld op het zo goed mogelijk aansluiten bij de achtergrond, de capaciteiten, de leerstijlen en het leertempo van de deelnemers. Om de responsiviteit te vergroten, is allereerst een goede werkrelatie tussen de begeleider en deelnemer van belang. Gelijkwaardigheid, het aannemen van een coachende houding, het serieus nemen van de cliënt en niet negatief oordelen worden in de interventies beschreven als belangrijke onderdelen van een goede werkrelatie. Ten tweede wordt de responsiviteit vergroot door na te gaan welke methode (type oefeningen, groeps- of individuele aanpak) het beste aansluit bij de deelnemer. Zoals eerder genoemd, zijn er grote verschillen binnen de groep vertrekplichtige vreemdelingen in ervaren belemmeringen en achtergrond. Het is dan ook belangrijk om bij de inzet van gedragsinterventies aandacht te besteden aan de responsiviteit van de specifieke persoon.

3. Cultuursensitiviteit

In verschillende interventies wordt gewerkt met doelgroepen met verschillende culturele achtergronden. Dit gebeurt onder andere in Samen hebben we kracht en Buitenprogramma Work-Wise. Hoe rekening gehouden kan worden met het toepassen van de interventie bij mensen met een verschillende culturele achtergrond, komt in deze interventies aan bod. Zo wordt bijvoorbeeld in Samen hebben we Kracht het TOPOI-model van Hoffman (2007) gebruikt als basis om de begeleiding te laten aansluiten bij de culturele achtergrond van de deelnemers. Binnen de interventies is ervaring opgedaan over op welke manier de aanpak cultuursensitief kan zijn. Deze kennis en ervaring kunnen

bruikbaar zijn bij de inzet van gedragsinterventies bij vertrekplichtige vreemdelingen.

3.5 Conclusie: mogelijke bruikbaarheid van de geselecteerde interventies

Zoals uit de voorgaande paragraaf blijkt, sluit geen van de geselecteerde interventies een-op-een aan bij het beoogde doel (bevorderen van terugkeer) en/of de doelgroep (vertrekplichtige vreemdelingen) van dit onderzoek. We beogen met dit onderzoek ook niet om één interventie voor het voetlicht te brengen die ingezet zou moeten worden bij 'de' vertrekplichtige vreemdeling. Ten eerste vormt geen enkele interventie of methodiek een complete blauwdruk om de belemmeringen voor terugkeer te kunnen wegnemen. Ten tweede bestaan er grote verschillen binnen de groep vertrekplichtige vreemdelingen. Er zal bij de inzet van (elementen uit) gedragsinterventies daarom rekening gehouden moeten worden met de specifieke achtergrond en de ervaren belemmeringen van de vertrekplichtige vreemdelingen.

Bij de toepassing van gedragsinterventies zal er ook rekening gehouden moeten worden met de randvoorwaarden waarbinnen de interventies ingezet kunnen worden binnen het terugkeerproces. Zo moet bijvoorbeeld rekening gehouden worden met de duur en de intensiteit van de interventie. Wanneer een interventie niet als geheel toegepast kan worden, zou dit betekenen dat de mogelijkheid verkend moet worden voor het inzetten van bepaalde technieken of elementen uit de gedragsinterventie die ingepast kunnen worden binnen de bestaande werkwijze van de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces.

De bovenstaande kanttekeningen over de bruikbaarheid van de geselecteerde interventies in ogenschouw nemend, zijn de zes beschreven interventies in meer of mindere mate kansrijk voor het stimuleren van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen:

- Agressie Regulatie op Maat: vooral de handvatten voor het motiveren om deel te nemen aan de (terugkeer)interventie en het vergroten van de responsiviteit lijken binnen deze interventie kansrijk. Technieken voor het tegengaan van disfunctionele cognities en emoties zijn mogelijk alleen bruikbaar voor vertrekplichtige vreemdelingen voor wie geldt dat de belemmerende attitudes gebaseerd zijn op irrationele percepties.
- Individuele Rehabilitatie Benadering en de Vrijbaan Empowerment Methode: bij deze interventies is het risico groot dat de intrinsieke motivatie van de vertrekplichtige vreemdeling niet gericht is op terugkeer, maar op blijven in Nederland. De zelfeffectiviteit-vergrotende interventies kunnen dan een averechts effect hebben voor de doelgroep die centraal staat in dit onderzoek: vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen, maar niet willen vertrekken. Deze interventies bieden wel handvatten voor het aangaan van

een positieve werkaliantie met de cliënt, bijvoorbeeld via het inzetten van oplossingsgericht coachen.

- Samen hebben we Kracht: het vergroten van de responsiviteit via het aansluiten bij de achtergrond, de emoties en de cognities van de persoon zelf en de coachende houding van de trainer waarbij uitgegaan wordt van de persoon zelf, zijn kansrijke elementen van deze interventie. Goed nagedacht moet worden of er verschillende elementen uit de interventie uitgelicht kunnen worden en ingezet kunnen worden binnen het terugkeerproces. De mate waarin de interventie aansluit bij de werkwijze van de betrokken partijen bij het terugkeerproces en de toegevoegde waarde van de interventie moeten daarbij centraal staan.
- Buitenprogramma Work-Wise: de cognitieve interventies binnen deze methode sluiten onvoldoende aan bij de doelgroep vertrekplichtige vreemdelingen en bij de door hen ervaren belemmeringen. De positieve ervaringen binnen deze interventie met het gebruik van technieken voor motiverende gespreksvoering sluiten wel aan bij de professionaliserings-slag die binnen DT&V momenteel wordt gemaakt en waarbij wordt gewerkt aan het toepassen van motiverende gespreksvoering binnen de huidige werkwijze van regievoerders.
- Functional Family Parole Services: een van de elementen die centraal staat binnen deze methodiek, is dat er handvatten worden geboden om te komen tot een gemeenschappelijk doel van het hele systeem, inclusief de gezinsmanager die de methodiek toepast. Dit wordt onder andere bereikt via de focus op aanwezige krachten binnen het gezin en via het toepassen van 'meervoudige partijdigheid'. Deze handvatten zouden mogelijk bruikbaar kunnen zijn om samen met vertrekplichtige vreemdelingen die niet willen terugkeren, te komen tot een gemeenschappelijk doel waar de vreemdeling zelf ook intrinsiek voor gemotiveerd is. Het doel moet uiteraard gericht zijn op terugkeer naar het land van herkomst. Het bereiken van intrinsieke motivatie om mee te werken aan een interventie gericht op terugkeer is een essentiële voorwaarde voor de doelgroep die centraal staat in dit onderzoek; vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen, maar (in eerste instantie) niet willen terugkeren. FFPS zou vooral bruikbaar kunnen zijn voor gezinslocaties. Randvoorwaarden voor toepassing zijn dat er voldoende tijd en intensiteit beschikbaar is om met het gezin te komen tot een gemeenschappelijk (terugkeer)doel.

4 TOEPASBAARHEID NUDGES BIJ TERUGKEER

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is een aantal gedragsinterventies besproken die mogelijk toepasbaar zijn bij het bevorderen van zelfstandige terugkeer die vooral gericht zijn op het bewuste denksysteem. In dit hoofdstuk staat het gebruik van nudges centraal. Nudges worden in verschillende (beleids-) domeinen toegepast om op een niet-dwingende wijze te sturen in gedrag van mensen, waarbij gebruikgemaakt wordt van inzichten uit de gedragswetenschappen (sociale psychologie en gedragseconomie) over hoe mensen keuzes maken. Nudges zijn gericht op het beïnvloeden van het onbewuste denksysteem. Met een ‘nudge’ worden vormen van sturing bedoeld waarin bewust wordt ingespeeld op de beperkte rationaliteit van mensen. Volgens Thaler en Sunstein (2008:8) gaat het bij nudging om “... *any aspect of the choice architecture that alters people’s behaviour in a predictable way without forbidding any options or significantly changing their economic incentives.*” Een centraal begrip in de theorievorming rondom nudging is de keuze-architectuur, omschreven als “*kenmerken van ontwerp, vormgeving, presentatie of context die van invloed zijn op iemands keuzes en gedrag, en via welke men dus kan trachten keuzes en gedrag te beïnvloeden.*” (WRR, 2014, p. 64). Voorbeelden hiervan zijn het anders aanbieden van de standaardkeuze op formuleren of het ingrijpen in de fysieke omgeving waardoor mensen (als vanzelf) eerder de gewenste keuze maken, maar ook het bewust gebruikmaken van sociale normen in communicatie wordt ingezet als nudge. Er bestaat geen eenduidige definitie van een nudge. In de praktijk worden onder de term nudge verschillende elementen/stimuli ingezet om gedrag van mensen te beïnvloeden.

In dit hoofdstuk gaan we eerst na wat de ervaringen zijn met nudges in een aantal andere beleidsdomeinen; welke nudges worden zoal ingezet en wat zijn de behaalde resultaten (bewezen effectiviteit)? Dit betreft geen uitputtende beschrijving van ervaringen met nudges in de breedte, maar een illustratie van de wijze waarop in andere beleidsdomeinen de overheid mensen een ‘duwtje’ probeert te geven in de richting van het gewenste gedrag.

Vervolgens gaan we na in hoeverre de ervaringen met nudges toepasbaar zijn bij het stimuleren van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen. Daarbij wordt nagegaan in hoeverre de techniek van nudging als middel om gedrag te veranderen aansluit bij de problematiek rond terugkeer. Tot slot besteden we ook aandacht aan enkele ethische aspecten met betrekking tot de inzet van nudges.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op een deskstudy aangevuld met interviews met experts uit de wetenschap en een groepsgesprek met de uitvoeringspraktijk (zie ook hoofdstuk 1).

4.2 Ervaringen met nudges in de (beleids)praktijk

Ter illustratie van de inzet van nudging in de praktijk geven we voorbeelden van nudging op vier verschillende beleidsterreinen. Kenmerkend voor deze voorbeelden is dat aansluiting gezocht wordt bij de ingebouwde, deels automatische, reactie van mensen op de wereld om hen heen. In hoofdstuk 1 is, aan de hand van het in Engeland ontwikkelde MINDSPACE-model, toegelicht op wat voor gedragseffecten nudges gebaseerd kunnen worden. In de voorbeelden die hieronder worden besproken, verwijzen we naar deze gedragseffecten uit het model.

4.2.1 Praktijkvoorbeeld 1: orgaandonatie

In Engeland is een grootschalige RCT (> 1.000.000 deelnemers) gehouden waarin door middel een ingreep in de keuzearchitectuur is onderzocht welke type nudge het meest bijdraagt aan het verhogen van de bereidheid tot orgaandonatie. Engeland kent, net als Nederland, het opt-in systeem. In het onderzoek is gedurende vijf weken aan mensen die een rijbewijs aanvragen of vernieuwen via de website van de desbetreffende overheidsdienst na afronding van hun aanvraag, het verzoek voorgelegd om orgaandonor te worden. In het experiment zijn daarvoor acht verschillende boodschappen gebruikt om inzicht te krijgen welke boodschap het meest aanzet tot registratie als orgaandonor. In het onderstaand overzicht volgt een overzicht van de varianten:

	Boodschap	Gedragselement
Variant 1	<i>'Please join the NHS organ donor register'</i>	Controle boodschap (standaardkeuze)
Variant 2	In aanvulling op variant 1 is de volgende boodschap toegevoegd: <i>'Every day thousands of people who see this page decide to register'</i>	Appelleren aan sociale norm
Variant 3	Dezelfde boodschap als variant 2 + een foto van een groep mensen	Appelleren aan sociale norm + verhogen salience door toevoegen visuele cue
Variant 4	Dezelfde boodschap als variant 2 + het logo van NHS	Appelleren aan sociale norm + verhogen salience door toevoegen visuele cue
Variant 5	In aanvulling op variant 1 is de volgende boodschap toegevoegd <i>'Three people die every day because there are not enough donors'</i>	Appelleren aan het 'loss frame': de neiging van mensen om verlies te vermijden
Variant 6	In aanvulling op variant 1 is de volgende boodschap toegevoegd <i>'You could save or transform up to 9 lives as an organ donor'</i>	Appelleren aan het 'gain frame'

	Boodschap	Gedragselement
Variant 7	In aanvulling op variant 1 is de volgende boodschap toegevoegd: <i>'If you needed an organ transplant, would you have one? If so, please help others.'</i>	Appelleren aan inherente wens tot eerlijkheid en wederkerigheid
Variant 8	In aanvulling op variant 1 is de volgende boodschap toegevoegd: <i>'If you support organ donation please turn your support into action.'</i>	Appelleren aan de wens van mensen om hun gedrag in overeenstemming te brengen met hun intenties

Het onderzoek laat zien dat alle varianten (met uitzondering van variant 3) ten opzichte van variant 1 (de standaardkeuze) leiden tot een toename van het aantal geregistreerde orgaandonoren. Variant 7 waarin geappelleerd wordt aan het principe van wederkerigheid en variant 5 waarin gebruik wordt gemaakt van het 'loss frame' blijken het meest effectief.

Het appelleren aan de sociale norm heeft een positief effect op orgaandonatie, maar dit positieve effect wordt in variant 3 teniet gedaan door de toegevoegde foto van een groep mensen. De onderzoekers hadden dit effect niet verwacht op grond van theoretische inzichten en wijten deze uitkomst aan het feit dat mensen deze foto mogelijk als een marketing truc hebben ervaren. Deze uitkomst bevestigt het belang van het testen van verschillende nudges om te voorkomen dat onbedoelde negatieve effecten worden opgeroepen.

Bron: Cabinet Office/Behavioural Insights Team (2013). *Applying Behavioural Insights to Organ Donation: preliminary results from a randomized control trial*. <http://www.behaviouralinsights.co.uk/publications/applying-behavioural-insights-organ-donation>

4.2.2 Praktijkvoorbeeld 2: de gezonde schoolkantine

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling heeft een studie gewijd aan gedragsbeïnvloeding door de overheid in een aantal domeinen waaronder gezondheid. De voorbeelden van gedragsbeïnvloeding die in de studie worden uitgewerkt, hebben overigens niet alleen betrekking op beïnvloeding door ingrijpen in de keuzearchitectuur (nudging), maar ook op andere vormen van gedragsbeïnvloeding door middel van financiële prikkels en communicatie. Nudges die in dit kader onder andere worden ingezet, zijn het aantrekkelijker presenteren van gezonde keuzes (gebruik en van salience en affect), een gezellige inrichting van de gezonde kantine (gebruiken van affect en priming) en het aanbieden van gezonde keuzes op ooghoogte en ongezonde keuzes meer uit het zicht (gebruiken van de default). In de RMO-studie wordt niet uitgebreid stilgestaan bij het afzonderlijke effect van de verschillende ingezette nudges, maar wordt wel geconcludeerd dat de ingrijpen in de keuze-architectuur bijdraagt aan gezonder eetgedrag van scholieren.

Bron: Stinesen, B. & R. Renes (2014). *Overheidsbeleid gericht op gedragsverandering: meer dan een mooi streven? Een analyse van gedrags-*

beïnvloedende overheidsinitiatieven in de domeinen gezondheid, mobiliteit en financiën. Den Haag: RMO.

4.2.3 **Praktijkvoorbeeld 3: voedselverspilling**

Het tegengaan van voedselverspilling is een belangrijk onderwerp. De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur heeft een gedragsanalysekader opgesteld om beleid beter af te kunnen stemmen uit inzichten vanuit de gedragswetenschappen. Een van de casussen die worden uitgewerkt, betreft het vraagstuk van voedselverspilling. Het gedragsanalysekader is breder dan alleen het inzetten van nudges (ingrijpen in de keuzearchitectuur). Wel worden voorbeelden gegeven van hoe nudges ingezet zouden kunnen worden in het tegengaan van voedselverspilling, zoals:

- Vergelijkende informatie verschaffen tussen milieuvriendelijke en niet-milieuvriendelijke producten door bijvoorbeeld lang houdbare producten en ongesneden groenten een logo meegeven waaruit blijkt dat met het product weinig voedsel wordt verspild (appelleren aan 'loss aversion').
- Op de kassabon vermelden hoeveel geld en eten mensen besparen wanneer ze met een boodschappenlijst boodschappen doen (appelleren aan het 'gain frame').
- In campagnes duurzame keuzes associëren met positieve emoties (gebruiken van affect), laten zien dat relevante anderen wel het gewenste gedrag vertonen (gebruiken van sociale norm), vermelden wat de norm is als deze norm pro-milieu is (gebruiken van sociale norm).
- Het koppelen van houdbaarheidsdata aan de dag van de week (gebruiken van salience).
- Het ingrijpen in de fysieke omstandigheden door voedselafvalbakken aan te bieden die makkelijk in keukenkastjes passen voor bewustwording over hoeveel eten wordt weggegooid.

Het betreffen nudges waarvan op theoretische gronden verwacht kan worden dat ze effect zullen sorteren. De studie biedt echter geen informatie in de feitelijke effectiviteit van deze nudges.

Bron: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2014). *Doen en laten. Toepassing van het gedragsanalysekader op vier beleidscases*. Den Haag: RLI.

http://www.rli.nl/sites/default/files/toepassinggedragsanalysekaderopvierbeleidscasesdoenenlaten05compresseddefwebsite_0.pdf

4.2.4 **Praktijkvoorbeeld 4: belastingaangifte**

Het Britse Behavioural Insights Team heeft samen met de Britse belastingdienst 8 RCT's uitgevoerd om de snelheid waarmee burgers hun belastingaangifte doen te verhogen. Eén van de trials betrof het inzetten van de sociale norm in brieven naar belastingbetalers. Verschillende varianten werden uitgetest (een verwijzing naar de landelijke norm, de norm in het postcode-

gebied en de norm in de desbetreffende stad). Het onderzoek laat zien dat het verwijzen naar een sociale norm een positief effect heeft op aangiftebereidheid en dat het verwijzen naar een lokale norm (stad of postcode) effectiever is dan het verwijzen naar een landelijke norm.

Bron: Cabinet Office/Behavioural Insights Team (2012). *Applying Behavioural Insights to reduce fraud, error and debt*.

http://www.behaviouralinsights.co.uk/sites/default/files/BIT_FraudErrorDebt_accessible.pdf

4.2.5 Slotopmerkingen

De verschillende praktijkvoorbeelden die hierboven beschreven zijn, laten zien dat het ingrijpen in de keuzearchitectuur kan bijdragen aan het veranderen van gedrag van burgers ten aanzien van diverse onderwerpen, maar dat in de praktijk moet worden onderzocht welke nudges die op theoretische gronden effectief zijn, in de praktijk ook daadwerkelijk tot het beoogde resultaat leiden. Voor een adequate toepassing van nudges in de praktijk moet eerst gedefinieerd worden wat het gedrag is dat men wil veranderen en wat de richting is van de gewenste verandering. Vervolgens moet geanalyseerd worden wat de redenen zijn waarom het gewenste gedrag niet wordt vertoond. Op basis van deze inzichten kan vervolgens een interventie worden gebouwd, toegepast en geëvalueerd.

In het kader van dit onderzoek is de gewenste richting van het te veranderen gedrag het stimuleren van zelfstandig vertrek van vertrekplichtige vreemdelingen. In hoofdstuk 2 zijn de redenen waarom mensen niet (zelfstandig) willen terugkeren geïnventariseerd en geordend. Het beeld dat hieruit naar voren komt, is dat redenen waarom mensen niet terugkeren vooral liggen in belemmerende attitudes (cognities en emoties) en een gebrek aan ervaren zelfcontrole. In de volgende paragraaf wordt vanuit deze probleemanalyse verkend in hoeverre er toepassingsmogelijkheden zijn voor nudges in het terugkeerproces.

4.3 Bruikbaarheid nudges bij het stimuleren van zelfstandige terugkeer

In deze paragraaf wordt eerst aandacht besteed aan de inhoudelijke aanknopingspunten om nudges in te zetten bij terugkeer. Vervolgens wordt ingegaan op ethische aspecten rondom de inzet van nudges.

4.3.1 Een inhoudelijke verkenning van de toepassingsmogelijkheden van nudges

Nudges grijpen aan op de beperkte rationaliteit van mensen ten aanzien van veel handelingen en gedragingen in het dagelijks leven. Via een 'duwtje' wordt

geprobeerd gedrag in de gewenste richting bij te sturen. De gewenste richting is in dit geval door de overheid gedefinieerd als zelfstandige terugkeer. Een relevante vraag is wanneer nudges ingezet kunnen worden en op welke wijze zij effectief kunnen zijn. Rowson geeft aan dat nudging niet transformatief is; nudges veranderen, de omgeving op dusdanige wijze dat mensen hun gedrag veranderen maar het verandert mensen niet op een fundamenteeler niveau in termen van attitude, waarden en motivatie (Rowson 2011, geciteerd in WWR 2014). Zoals ook Van Oenen (2014) schrijft, richten nudges zich op het handelen en niet op overtuigen. *“Het [nudging] doet niet meer dan mensen helpen om te handelen in overeenstemming met hun eigen overtuigingen”*, aldus Van Oenen.

De bovenstaande observaties roepen de vraag op of er met nudging alleen sprake is van symptoombestrijding en welke problemen zich door ingrijpen in de keuzearchitectuur wel laten oplossen. In het WRR-rapport ‘Met kennis van gedrag beleid maken’ (2014) worden een tweetal situaties benoemd waarin er een reële kans bestaat dat nudges kunnen bijdragen aan het oplossen van het probleem, te weten:

- Problemen/situaties waarbij het gaat om infrequente keuzes waarbij sprake is van één optie die voor de meeste mensen de beste is. Peters en Schuilenburg (2014) spreken in dit verband van een positieve gedragsnorm.
- Situaties waarin redenen waarom mensen niet voor deze optie kiezen niet liggen in bepaalde problematische attitudes, maar wanneer de oorzaak vooral gelegen is in zaken als drukte, uitstelgedrag en onoplettendheid.

Deze noties roepen vragen op over de toepasbaarheid van nudges bij terugkeer. Zo rijst er de vraag of wel sprake is van ‘een beperkte rationaliteit’ bij vertrekplichtige vreemdelingen waardoor zij niet terugkeren. In ieder geval zal de oorzaak van het gedrag (dat wil zeggen het niet willen meewerken aan terugkeer) niet liggen in drukte of uitstelgedrag. Eerder constateerden we in hoofdstuk 2 al dat belemmerende attitudes een belangrijk obstakel vormen voor (zelfstandige) terugkeer. Nudges laten deze belemmerende attitudes ongemoeid.

Daarnaast is het twijfelachtig of er in dit geval sprake is van een positieve gedragsnorm die voor de meeste mensen de beste optie is. Terugkeer is voor de vertrekplichtige vreemdeling namelijk niet de positieve gedragsnorm waar ze door drukte of nalatigheid niet naar handelen. Het gaat er met andere woorden in deze situatie niet om dat handeling en overtuiging met elkaar in overeenstemming moeten worden gebracht.

Anderzijds geven Hansen en Jespersen (2013), geciteerd in RMO (2014), aan dat hoewel nudges traditioneel inspelen op automatische en onbewuste denkprocessen, deze ook effect kunnen hebben op het reflectieve en bewuste denksysteem. Het gaat dan om nudges die aanzetten tot zelfreflectie. Een voorbeeld van een dergelijk nudge is de aanduiding ‘look right’ bij oversteekplaatsen in Engeland die mensen eraan herinneren van welke kant de auto’s

komen en dat ze daarvoor moeten opletten. Zelfreflectie zou uiteindelijk kunnen leiden tot een (transformatievere) verandering van gedrag.

De bovenstaande inzichten impliceren dat de praktische mogelijkheden voor de inzet van nudges bij het stimuleren van (zelfstandig) vertrek vrij beperkt. Hooguit lijken nudges een bijdrage te kunnen leveren als onderdeel van een bredere inspanning om mensen gericht te motiveren tot terugkeer. Zoals eerder beschreven, grijpen nudges in op *kenmerken van ontwerp, vormgeving, presentatie of context*. Vertaald naar het terugkeerproces zijn er mogelijk aangrijpingspunten voor het toepassen van nudges in communicatie-uitingen (posters, folders) en in de fysieke omgeving (terugkeerruimtes). Daarbij kan gebruikgemaakt worden van de gedragseffecten uit het MINDSPACE-model zoals bijvoorbeeld het belang van degene die de boodschap communiceert (*messenger*), het gebruikmaken van emotionele associaties (*affect*) en het benadrukken van winst van eventuele terugkeer in plaats van verlies (*gain frame*).

Uit de gesprekken met uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces blijkt dat in de praktijk al middelen worden ingezet die als een vorm van nudging beschouwd kunnen worden. Op dit moment loopt er op een aantal gezinslocaties een pilot Tea Rooms. Dit zijn terugkeerruimtes waar in een soort huiskamersetting informatie beschikbaar wordt gesteld (onder andere via computers) over het land van herkomst, zodat mensen zich een ander beeld kunnen vormen van het land waar ze vandaan komen. Ook zijn er dvd's beschikbaar over de landen van herkomst waarmee men heimwee probeert op te wekken. Andere vormen van 'nudging' die in de praktijk worden ingezet zijn posters van ngo's die ondersteunen bij terugkeer. Deze vormen van 'nudging' zetten mensen mogelijk aan tot nadenken over terugkeer en werken mogelijk ondersteunend bij andere vormen van begeleiding. Over de systematische toepassing van deze 'duwtjes' en de effectiviteit is echter weinig bekend.

4.3.2 Ethische aspecten ten aanzien van de inzet van nudges

In het recente WRR-rapport 'Met kennis van gedrag beleid maken' (2014) wordt tevens uitgebreid aandacht besteed aan normatieve aspecten rondom het gebruik van nudges in overheidsbeleid. De auteurs van het WRR-rapport schrijven dat critici van het sturen van gedrag via keuzearchitectuur (nudging) vier bezwaren identificeren, te weten:

1. nudging betekent een inbreuk op de vrijheid van mensen (de overheid dient zich niet te bemoeien van individuele keuzes van burgers), en hieraan verwant;
2. de overheid kan niet weten wat de 'beste keuze' is voor elke burger;
3. sturing via nudging leidt tot infantilisering van burgers;
4. nudging is een onzichtbare vorm van sturing en is derhalve manipulatief.

In het rapport wordt gesteld dat de eerste drie bezwaren in feite gelden voor alle vormen van overheidssturing. Ook via geboden, verboden of financiële prikkels worden burgers door de overheid namelijk in hun keuzes gestuurd

dan wel beperkt. Deze bezwaren worden door de auteurs daarom als minder relevant beschouwd – want niet uniek verbonden aan sturing via de keuze-architectuur – in de discussie over de ethische aspecten van nudging.

Het vierde bezwaar met betrekking tot manipulatie door de overheid wordt door de WRR wel als een reëel bezwaar gezien. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen, wordt door de auteurs als uitgangspunt geformuleerd dat de overheid voldoende transparant moet zijn op de wijze waarop zij mensen tracht te beïnvloeden. In algemene zin benoemt de WRR hiervoor een aantal vertrekpunten. Zo moet de overheid afzien van elke sturing die zij niet publiekelijk kan of wil verdedigen (*publicity principle*), moet voor iedere oplettende burger de sturingspoging te achterhalen zijn en moet het belang van transparantie altijd prevaleren boven het belang van het verlies van (enige) effectiviteit. De RMO (2014) stelt overigens dat als de overheid nudging inzet om burgers aan het denken te zetten over hun keuzes en volledig transparant is, er weinig reden is om bang te zijn voor manipulatie.

Tot slot stellen de auteurs van het WRR-rapport dat het gewicht van het bezwaar over manipulatie afhankelijk is van de aard van het onderwerp, dat wil zeggen welk gedrag men via een ingreep in de keuzearchitectuur wil beïnvloeden. Om richting te geven aan de discussie stelt de WRR (p.69) dat wanneer het gaat om grote keuzes die direct raken aan het eigen lichaam en de eigen identiteit, de overheid terughoudender moet zijn met de inzet van (krachtige) nudges. Wanneer het gaat om dat soort keuzes moeten mensen in de gelegenheid worden gesteld zelf en bij volle bewustzijn hun voorkeur te bepalen, met zo min mogelijk sturing door de overheid. De overheid zou zich in deze gevallen moeten beperken tot nudges in de klassieke zin ‘cheap and easy to avoid’.

Verskillende soorten nudges

Nudges komen in verschillende vormen en de sturende kracht van deze nudges verschilt. Sommige nudges zijn veel krachtiger (lees: dwingender) dan anderen. Vanuit het vraagstuk rondom orgaandonatie kunnen we dit toelichten:

- een opt-out systeem (iedereen is standaard orgaandonor tenzij je aangeeft dat niet te willen);
- een forced-choice systeem (iedereen die een rijbewijs komt afhalen, moet kiezen of hij wel of niet donor wil zijn, zonder dat de default is aangegeven);
- een prompted-choice systeem (bij het ophalen van een rijbewijs krijgt iedereen een formulier waarop hij kan aangeven wel/geen donor te willen zijn; invullen van het formulier is vrijwillig).

Alle drie systemen zijn voorbeelden van ingrijpen in de keuzearchitectuur om orgaandonatie te bevorderen, maar de kracht van de ingezette nudges verschilt aanzienlijk.

Wat betekent deze ethische verkenning voor de inzet van nudges bij het stimuleren van zelfstandige terugkeer?

Met name het argument dat nudges met terughoudendheid moeten worden ingezet wanneer het te beïnvloeden gedrag grote keuzes betreft die raken aan het eigen lichaam en identiteit, lijkt relevant in de discussie rondom terugkeer. (Zelfstandige) terugkeer naar het land van herkomst heeft namelijk vaak verstrekende gevolgen voor het desbetreffende individu. Gevolgen die rechtstreeks raken aan de wijze waarop mensen hun leven kunnen (en moeten) inrichten. Vanuit deze optiek lijkt de inzet van sterke nudges bij het stimuleren van zelfstandig vertrek niet wenselijk.

Wetenschappelijke experts die in het kader van dit onderzoek geïnterviewd zijn, geven aan dat het inzetten van nudges in principe altijd mogelijk is, maar dat het belangrijk is om stil te staan wanneer welke nudges worden ingezet onder welke voorwaarden. Gezien de gevoeligheid van het onderwerp 'terugkeer' wordt aangeraden om alleen nudges in te zetten die gericht zijn op bewustwording en die transparant zijn in hun bedoeling. Ook uit het groeps-gesprek met de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces blijkt dat zij geen grote ethische bezwaren hebben tegen het inzetten van dergelijke nudges bij het bevorderen van terugkeer.

4.4 Conclusies

Het beeld dat uit de deskstudy en de interviews met experts naar voren komt, is dat nudges maar beperkt bruikbaar lijken te zijn voor het bevorderen van zelfstandige terugkeer. De inhoudelijke discussie over de inzet van nudges laat namelijk zien dat deze in feite niet transformatief zijn; zij grijpen niet aan op diepere redenen waarom een bepaald gedrag niet wordt vertoond. Juist hier ligt een belangrijk knelpunt. Vanuit de analyse van belemmeringen voor terugkeer is bekend dat veel belemmeringen te maken hebben met attitude (belemmerende cognities en emoties) en ervaren zelfcontrole en niet zozeer gewoontegedrag. Nudges zullen vertrekplichtige vreemdelingen niet direct aanzetten tot ander gedrag, daarvoor is de problematiek van terugkeer te complex. Mogelijk kunnen nudges wel bijdragen aan een iets andere mindset van vreemdelingen, onder andere om mensen aan het denken te zetten over terugkeer. Twijfel of ambivalentie is vaak een eerste voorwaarde tot gedragsverandering. Deze nudges moeten dan ingezet worden naast andere interventies die beter aansluiten bij de ervaren belemmeringen voor terugkeer.

5 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

5.1 Inleiding

Vreemdelingen die niet langer in Nederland mogen verblijven omdat zij geen geldige verblijfstitel (meer) hebben, worden aangespoord om Nederland te verlaten. Om daadwerkelijk vertrek van vertrekplichtige vreemdelingen te bevorderen, kan de overheid verschillende maatregelen inzetten. In eerste instantie wordt door de overheid altijd ingezet op zelfstandig vertrek van de vertrekplichtige vreemdeling. Voor vreemdelingen die blijvend weigeren om mee te werken aan hun vertrek, kan gedwongen vertrek of vreemdelingenbewaring aan de orde zijn. De Dienst Terugkeer en Vertrek (DT&V) ziet als regievoerder toe op de organisatie van het vertrek. De dienst werkt daarbij samen met organisaties als IOM en andere ngo's die mensen die zelfstandig willen vertrekken, ondersteunen bij de voorbereiding van hun vertrek. De ondersteuning bestaat onder andere uit financiële steun, trainingen en scholing en hulp bij re-integratie in het land van herkomst.

De praktijk van de terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen is weerbarstig. Idealiter verlaten alle vreemdelingen zonder geldige verblijfsdocumenten het Nederlandse grondgebied. In de praktijk is dit echter lang niet altijd het geval. Om de zelfstandige terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen te bevorderen, is een verkennend onderzoek uitgevoerd naar gedragsinterventies uit andere sociale domeinen die mogelijk ingezet kunnen worden in het terugkeerproces. Er is gezocht naar gedragsinterventies die mensen aanzetten tot het vertonen van ander gedrag, waartoe ze aanvankelijk niet bereid waren. Daarbij is zowel gekeken naar gedragsinterventies die zich richten op bewuste gedragsbeïnvloeding als naar de mogelijkheid van het inzetten van nudges die aangrijpen op automatische en onbewuste denkprocessen. De doelgroep van het onderzoek zijn vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen, maar niet willen vertrekken.

In dit laatste hoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen van het onderzoek op een rij gezet. In de kantlijn van dit hoofdstuk wordt weergegeven waar de verschillende onderzoeksvragen worden geadresseerd en beantwoord.

5.2 Belemmeringen voor terugkeer

Een belangrijke voorwaarde voor effectieve interventies is dat zij goed aansluiten bij de problematiek van terugkeer. Op basis van studies die de afgelopen tien jaar zijn verricht naar belemmeringen voor terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen, zijn de ervaren belemmeringen voor terugkeer systematisch in kaart gebracht. De studies laten zien dat aan het wel of niet terugkeren een complex aantal factoren ten grondslag ligt, die zowel gelegen

zijn in de landen van herkomst als de landen van opvang en tevens afhangen van de persoonlijke omstandigheden van de vertrekplichtige vreemdeling. Om de verschillende factoren die een rol spelen bij terugkeer te ordenen en in een overkoepelend denkraam te plaatsen, is aangesloten bij de theorie van gepland gedrag. Deze theorie gaat ervan uit dat gedrag in belangrijke mate bepaald wordt door de intentie om dat gedrag te vertonen. De intentie wordt op haar beurt bepaald door de attitude ten aanzien van het gedrag, de sociale norm en de ervaren gedragscontrole (de mate waarin men zich in staat acht het gedrag te vertonen). Deze wijze van ordenen biedt tevens handvatten om gericht te zoeken naar alternatieve gedragsinterventies in andere sectoren die (op meta-niveau) aansluiten bij de gesignaleerde belemmeringen. Toegepast op het vraagstuk van terugkeer, is aan de hand van de bestudeerde bronnen een aantal belangrijke belemmeringen geïdentificeerd.

De houding (attitude) ten aanzien van terugkeer wordt in belangrijke mate beïnvloed door de gepercipieerde onveiligheid in het land van herkomst. Deze percepties leiden niet zelden tot heftige emoties en angsten waardoor mensen niet willen terugkeren. Een andere factor die de houding ten aanzien van terugkeer beïnvloedt, zijn de percepties over de kansen op een zelfredzaam bestaan in het land van herkomst. Ook spelen emoties als schaamte, teleurstelling en rouw een rol; schaamte tegenover achtergebleven familieleden omdat het migratieproject mislukt is, teleurstelling en rouw omdat de verwachtingen die zij hadden ten aanzien van een nieuwe toekomst in Nederland niet zijn uitgekomen.

Ervaren gezondheid is ook een belangrijke factor die de houding ten aanzien van terugkeer beïnvloedt, maar de relatie met de terugkeerintentie is niet eenduidig, zo blijkt uit de geraadpleegde bronnen. Percepties over een slechte gezondheid kunnen de terugkeerintentie belemmeren, maar kunnen in sommige gevallen – bijvoorbeeld wanneer men de slechte gezondheid wijt aan het verblijf in Nederland – ook een reden zijn om te willen vertrekken. Tot slot blijken ook de tevredenheid over de rechtsgang en de bejegening gedurende het (asiel-) en terugkeerproces van invloed op de houding ten aanzien van terugkeer. Vertrekplichtige vreemdelingen die het gevoel hebben alle rechtsmiddelen te hebben gebruikt en het gevoel hebben dat hun zaak goed is overwogen en goed en correct begeleid zijn in het proces, hebben een grotere bereidheid tot terugkeer.

Naast belemmerende cognities en emoties die de houding ten aanzien van vertrek negatief beïnvloeden, zijn er ook ervaren praktische belemmeringen die maken dat vertrekplichtige vreemdelingen het gevoel hebben niet in staat zijn om terug te keren, ook al zouden ze een positieve houding hebben ten aanzien van terugkeer. Het gaat dan om zaken als het niet beschikken over reisdocumenten, geen sociale contacten meer hebben in het land van herkomst, het niet beschikken over financiële middelen of het ontbreken van basisbehoeften zoals een goede huisvesting. Hierbij gaat het niet zozeer om het feitelijk bestaan van deze praktische belemmeringen (niet zelden worden

hiervoor ook praktische oplossingen aangeboden in de vorm van financiële ondersteuning, het leggen van contacten in het land van herkomst et cetera), maar vooral om wat de perceptie ten aanzien van de praktische belemmeringen doet met de mate waarin men het gevoel heeft controle te hebben over de situatie (de ervaren gedragscontrole).

Onderzoeksvraag
3 en 4

In de huidige werkwijze van de partners die betrokken zijn in het terugkeerproces wordt in de begeleiding op verschillende manieren ingespeeld op de belemmerende attitudes en percepties ten aanzien van praktische belemmeringen. Maatwerk is daarbij het uitgangspunt. Vaak worden belemmeringen op een heel praktische wijze opgelost. Er wordt bijvoorbeeld informatie verstrekt over het terugkeerproces en organisaties die hulp kunnen bieden bij zelfstandige terugkeer; er wordt financiële ondersteuning geboden; er wordt soms contact gezocht met achtergebleven familieleden om het contact te herstellen; men biedt ruimte voor het uiten van emoties, et cetera. Dit zijn veelal praktische oplossingen die zeker behulpzaam zijn in het stimuleren van vertrek. Vaak ligt de oorzaak voor het niet willen terugkeren echter dieper, in (disfunctionele) attitudes en een gebrek aan ervaren gedragscontrole.

Hoewel er in de begeleiding wel wordt ingespeeld op de belemmeringen ten aanzien van terugkeer, wordt er nog niet op een systematische of methodische wijze gewerkt aan het veranderen van de achterliggende attitudes en ervaren gedragscontrole. Er wordt door de regievoerders niet gewerkt met geprotocolleerde methodieken of gespreksvoeringstechnieken die een negatieve houding ten aanzien van terugkeer proberen om te buigen en vertrekplichtige vreemdelingen het gevoel geven dat zij ook daadwerkelijk in staat zijn om hun terugkeer vorm te geven. Juist ten aanzien van deze aspecten lijkt het mogelijk winst te boeken in de begeleiding bij terugkeer. Overigens wordt binnen DT&V op dit moment wel gewerkt aan het ontwikkelen van een nieuwe begeleidingsmethodiek vanuit het werken in gedwongen kader waarbij vooral de werkalliantie centraal staat en waarin ook gewerkt wordt aan een standaardwijze van gespreksvoering en werkwijze.

5.3 Inzet van gedragsinterventies

Ook in andere sociale domeinen wordt getracht mensen aan te zetten tot gedrag waartoe ze aanvankelijk niet bereid waren. In de zoektocht naar interventies is gekeken naar bewezen effectieve interventies in domeinen waarbij eveneens sprake is van een dwingende beslissing van de overheid over de richting van het gewenste gedrag (concreet in de domeinen jeugdzorg, justitieel kader en re-integratie). Er is specifiek gezocht naar interventies die het bewuste denksysteem van mensen aanspreken en zich richten op het veranderen van attitudes en het vergroten van empowerment. Deze interventies sluiten op metaniveau aan bij de belemmeringen voor terugkeer. In totaal zijn zes interventies geselecteerd en nader onderzocht op hun bruikbaarheid voor het terugkeerproces. Hoewel de situaties in de geselecteerde

domeinen niet een-op-een te vertalen zijn naar de problematiek van terugkeer, zijn er in deze domeinen interventies (of elementen van interventies) die mogelijk toegepast kunnen worden binnen het terugkeerproces. Per interventie wordt eerst een korte beschrijving gegeven van de aanpak en de werkzame bestanddelen die mogelijk ingezet kunnen worden ten behoeve van begeleiding bij zelfstandige terugkeer. Vervolgens benoemen we op overkoepelend niveau de belangrijkste inzichten die ontleend kunnen worden aan deze interventies.

Onderzoeksvraag
5, 6 en 7

- *Agressie Regulatie op Maat*

Agressie Regulatie op Maat (ambulant volwassenen) is gericht op het verminderen van vertekende en disfunctionele cognities, het vergroten van de zelfcontrole, de impulscontrole en de beheersingsvaardigheden, het verbeteren van de sociale cognitie, het vergroten van de copingvaardigheden en probleemoplossingsvaardigheden. De interventie is geschikt voor personen uit diverse etnische groepen. Het programma bevat onderdelen gericht op het motiveren van mensen om deel te nemen aan begeleiding, op het veranderen van attitudes en het vergroten van oplossingsvaardigheden.

Met name de onderdelen gericht op het motiveren van mensen tot deelname aan de interventie en het vergroten van de responsiviteit worden als kansrijk gezien. Mensen die niet willen terugkeren, zijn vaak ook niet bereid om deel te nemen aan een begeleidingstraject gericht op terugkeer. Het motiveren tot deelname is dan een essentiële eerste te nemen stap.

- *Individuele Rehabilitatie Benadering*

Deze interventie heeft primair als doel om mensen met ernstige, langdurige beperkingen te helpen beter te functioneren, zodat ze met succes en naar tevredenheid kunnen wonen, werken, leren en sociale contacten hebben in de omgeving van eigen keuze met zo min mogelijk professionele hulp. De interventie is primair gericht op empowerment en wordt aangeboden in individuele begeleidingstrajecten. De methode wordt inmiddels bij verschillende doelgroepen toegepast, waaronder bij vluchtelingen (in GGZ kader). Het gevoel van eigenwaarde en eigen kracht staan centraal in de interventie. De IRB-methode wordt uiteindelijk als niet heel kansrijk gezien voor vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen maar niet willen terugkeren, omdat de methode uitgaat van enige bereidheid om na te denken over gedragsverandering. Als er niet op zijn minst enige bereidheid is om na te denken over terugkeer, dan is de methode niet goed toepasbaar. De reden hiervoor is dat mensen hun eigen doel stellen binnen de IRB-aanpak en vervolgens aan de slag gaan met het bewerkstelligen van dit doel. Als mensen niet willen terugkeren, is het onwaarschijnlijk dat ze binnen deze aanpak intrinsiek gemotiveerd raken om aan terugkeer te werken.

- *VrijBaan Empowerment-methode*

De interventie heeft primair als doel om de empowerment (innerlijke leiderschap) van mensen te vergroten om hen beter in staat te stellen zelf actief deel te nemen aan de maatschappij en werk te vinden en behouden. De

methode is geschikt om in te zetten bij verschillende doelgroepen, maar wordt momenteel niet specifiek ingezet bij personen met een andere culturele achtergrond. De gedachtegang achter de methode is dat empoweren leidt tot grotere autonomie en tot het maken van zelfstandige en bewuste(re) keuzes. De VrijBaan Empowerment-methode sluit goed aan bij aanpakken die op dit moment al door diverse partners betrokken bij het terugkeerproces worden ingezet ten behoeve van mensen die aangeven (waarschijnlijk) terug te willen keren. Net als binnen de IRB-aanpak, gaat ook deze methode ervan uit dat deelnemers minimaal enige ambivalentie ten aanzien van het veranderen van hun gedrag hebben. Als vertrekplichtige vreemdelingen niet gemotiveerd zijn om te vertrekken, zal deze aanpak niet aanslaan. Het is dan onwaarschijnlijk dat mensen actief gaan werken aan zelfstandige terugkeer.

- *Samen hebben we Kracht*

Het doel van deze interventie is om niet-westerse ex-gedetineerde vrouwen alternatieve denkkaders aan te leren, zodat ze na de training in staat zijn in de Nederlandse samenleving adequate formele en informele relaties op te bouwen op alle leefgebieden, waaronder arbeid. De training heeft een groeps-aanpak en bestaat uit drie modules. Via het behandelen van de onderwerpen zelfinzicht, vaardigheden ten aanzien van zelfsturing en oplossingsgericht leren denken en handelen, wordt gewerkt aan het tegengaan van belemmerende cognities. In de begeleiding wordt aangesloten bij de culturele achtergrond van de deelnemers. Sommige elementen uit deze aanpak lijken toepasbaar in de begeleiding bij terugkeer. Het gaat dan met name om de coachende houding van de begeleider waarbij wordt uitgegaan van de achtergrond, emoties en cognities van de persoon zelf.

- *Buitenprogramma Work-Wise*

Het Buitenprogramma Work-Wise is een integraal onderdeel van de Work-Wise methode en is gericht op het begeleiden van jongeren voor, tijdens en na hun terugkeer in de maatschappij vanuit een (justitiële) jeugdinrichting. Met cognitieve interventies wordt geprobeerd om invloed uit te oefenen op niet-functionele denkpatronen en de houding van de jongere. Motiverende gespreksvoering is een van de technieken die worden toegepast binnen de interventie. De interventies kunnen toegepast worden bij personen met verschillende culturele achtergronden.

Met name de motiverende gespreksvoering wordt als kansrijk element geïdentificeerd bij het begeleiden bij zelfstandige terugkeer. De 'schoolse aanpak' van de interventie wordt echter als minder toepasbaar beschouwd. Het is belangrijk om vertrekplichtige vreemdelingen niet 'te betuttelen' of als slachtoffer te zien, maar mensen zelf verantwoordelijk te stellen voor hun gemaakte keuzes.

- *Functional Family Parole Services*

FFPS is een methodiek gericht op gezinnen die moeilijk grip krijgen op hun leven en weinig sturing kunnen geven aan hun toekomst. FFPS is geen behandeling, maar een gefaseerde intensieve casemanagementmethodiek.

De methodiek wordt ingezet bij gezinnen die onder begeleiding staan bij jeugdzorg en jeugdreclassering, waaronder bij gezinnen met een andere culturele achtergrond. Het gezin en de krachten die het gezin heeft, worden voorop gesteld. Er wordt van uitgegaan dat verandering een proces is dat niet van de ene op de andere dag gebeurt. In de communicatie met het gezin wordt voorop gesteld dat individuele verschillen gerespecteerd worden en er respect is voor de behoeften en prioriteiten van het gezin. Er wordt positieve aandacht gebruikt om het gezin het heft in eigen handen te doen nemen. 'Kracht' is hierbij het uitgangspunt. Er wordt gewerkt aan het creëren van een gemeenschappelijk doel, waarover overeenstemming is tussen de gezinsmanager en alle leden van het systeem (het gezin). Deze methodiek wordt door de uitvoerders betrokken bij het terugkeerproces vooral als kansrijk gezien voor de gezinslocaties. Vooral de focus op de kracht van de gezinnen en de handvatten die de interventie biedt om tot een gemeenschappelijk (terugkeer)doel te komen, worden als mogelijk bruikbaar gezien. Een positieve houding van het gehele systeem ten aanzien van terugkeer is immers een voorwaarde om hier effectief aan te kunnen gaan werken.

Onderzoeksvraag 8

Bruikbare elementen

Bij de beoordeling van de bruikbaarheid van de onderzochte interventies, is het belangrijk om een onderscheid te maken naar interventies die 1) gericht zijn op het motiveren van mensen voor begeleiding en het stimuleren van mensen om na te denken over terugkeer en 2) interventies gericht op empowerment. Vanuit de praktijk wordt benadrukt dat beide aspecten weliswaar van invloed zijn op de terugkeerintentie, maar dat de vertrekplichtige vreemdeling eerst een positieve houding ten aanzien van terugkeer moet ontwikkelen voordat gewerkt kan worden aan empowerment. Voor het motiveren van vertrekplichtige vreemdelingen voor begeleiding bij terugkeer en het stellen van doelen ten aanzien van terugkeer kunnen uit de onderzochte interventies een aantal centrale werkzame elementen worden gedestilleerd die ook bruikbaar zijn in het terugkeerproces. Deze hebben vooral te maken met de houding van de professional en de in te zetten technieken en instrumenten. Het gaat om elementen die bewezen effectief zijn in de andere sociale domeinen.

Ten eerste is de werkalliantie tussen de professional en de vertrekplichtige vreemdeling essentieel. Binnen het vastgestelde einddoel (terugkeer) moet de vreemdeling ruimte krijgen om zijn eigen terugkeer vorm te geven. Dit is een belangrijke voorwaarde om mensen aan te zetten na te denken over hun gedrag en de te ondernemen stappen. Een goede vertrouwensrelatie tussen de professional en de vreemdeling is een belangrijk onderdeel van een goede werkalliantie, waarbij de vreemdeling niet als slachtoffer wordt gezien maar als actor die zijn eigen terugkeer vorm kan geven. Dit vraagt onder andere om een coachende houding van de professional en om het vergroten van de responsiviteit van de deelnemers aan de begeleiding. In meerdere interventies, waaronder Aggressie Regulatie op Maat, de Vrijbaan Empowerment

methode, Samen hebben we Kracht en FFPS zijn goede voorbeelden te vinden om een dergelijke werkalliantie vorm te geven.

Ten tweede vraagt het systematisch werken aan motivatie voor begeleiding en het creëren van een andere houding ten aanzien van terugkeer om een gerichte inzet van technieken en instrumenten. Meer in het bijzonder gaat het dan om de inzet van motiverende gespreksvoering (zie bijvoorbeeld het Buitenprogramma Work-Wise) en oplossingsgericht coachen (IRB). Bovendien bieden verschillende interventies instrumenten voor het bevorderen van motivatie, bijvoorbeeld via het inzetten van een motivatie-checklist (Agressie Regulatie op Maat) of het uitvoeren van verschillende oefeningen ter vergroting van de motivatie (Samen hebben we Kracht).

In de huidige begeleiding bij terugkeer zijn deze elementen wel deels aanwezig, maar een gebrek aan een gemeenschappelijk handelingskader in de begeleiding maakt dat de invulling van de begeleidingstrajecten erg afhankelijk is van de individuele regievoerder. De methodiek 'werken in gedwongen kader' die op dit moment in ontwikkeling is binnen DT&V lijkt wel een basis te bieden voor een gemeenschappelijk handelingskader. Wellicht kan bij deze methodiek worden aangesloten bij het inzetten van interventies gericht op gedragsverandering (met name gericht op het motiveren voor begeleiding). Voor een concrete toepassing van de interventies of delen van interventies uit de andere sociale domeinen is het overigens noodzakelijk dat deze specifiek worden uitgewerkt of doorontwikkeld ten behoeve van de begeleiding bij terugkeer. Vervolgens moeten deze doorontwikkelde interventies worden uitgetoetst in de praktijk en onderzocht worden op hun bruikbaarheid en effectiviteit. Daarnaast is het belangrijk om te realiseren dat voor veel van de interventies geldt dat zij gedurende een wat langere periode ingezet moeten worden om succesvol te kunnen zijn.

5.4 Inzet van nudging

- Onderzoeksvraag 9 In toenemende mate wordt op verschillende beleidsterreinen expliciet gebruikgemaakt van kennis uit de gedragswetenschappen voor het inrichten van beleid. Dit betreft niet alleen kennis ten aanzien van het rationele, bewuste denkproces waar de hierboven besproken gedragsinterventies zich op richten, maar ook kennis over het onbewuste denkproces. Een deelvraag uit het onderzoek betrof de vraag of nudges, die ingezet worden om onbewuste denkprocessen te beïnvloeden, mogelijk ook toepasbaar zijn bij het bevorderen van terugkeer van vertrekplichtige vreemdelingen. Nudges grijpen in in de keuzearchitectuur. Door middel van aanpassingen in kenmerken van ontwerp, vormgeving, presentatie of context die van invloed zijn op iemands keuzes en gedrag, probeert men op een niet-dwingende manier het gedrag van mensen bij te sturen. Voorbeelden hiervan zijn het anders aanbieden van de standaardkeuze op formuleren of het ingrijpen in de fysieke omgeving (bijvoorbeeld gezond voedsel op ooghoogte, de trap duidelijker in het zicht dan de lift) of het communiceren van sociale normen (de meeste mensen in dit

Onderzoeksvraag 10 en 11

hotel hergebruiken hun handdoek) waardoor mensen (als vanzelf) eerder de gewenste keuze maken. Inmiddels worden op veel terreinen nudges ingezet en worden daarmee ook goede resultaten behaald. Dat was de reden om te bezien of nudges ook toegepast kunnen worden bij terugkeer.

Op basis van literatuuronderzoek en gesprekken met experts moeten we concluderen dat nudges waarschijnlijk slechts een zeer beperkte bijdrage kunnen leveren aan het bevorderen van zelfstandige terugkeer. De belangrijkste reden hiervoor is dat nudges onvoldoende aansluiten op de belemmeringen voor terugkeer. Belangrijke redenen waarom mensen niet willen terugkeren, liggen in een negatieve attitude ten aanzien van terugkeer (belemmerende cognities en emoties) en een gebrek aan ervaren zelfcontrole (het gevoel dat men niet in staat is terug te kunnen keren). Nudges veranderen (diepgewortelde) attitudes van mensen niet, zij zetten mensen aan tot iets wat ze misschien toch al zouden willen, maar waar ze door bijvoorbeeld drukte of uitstelgedrag niet aan toe komen. Dit sluit onvoldoende aan bij de problematiek van terugkeer. Bepaalde vormen van nudges zouden wellicht ingezet kunnen worden in een breder begeleidingstraject gericht op het bevorderen van zelfstandige terugkeer. Daarbij kan gedacht worden aan nudges die aanzetten tot een andere manier van denken over het land van herkomst en terugkeer, bijvoorbeeld door het presenteren van realistische verhalen van teruggekeerden, posters met informatie over organisaties die kunnen helpen bij terugkeer en het beschikbaar stellen van actuele informatie over het land van herkomst. Dergelijke 'duwtjes' kunnen mogelijk bijdragen om een proces van zelfreflectie bij de vertrekplichtige vreemdelingen op gang te brengen en worden in de praktijk ook al toegepast. Om mensen daadwerkelijk aan te zetten tot terugkeer zal echter meer nodig zijn. Een belangrijke voorwaarde voor het inzetten van nudges binnen het terugkeerproces is dat zij transparant zijn (het beoogde doel – terugkeer bevorderen – moet duidelijk zijn) en dat de verstrekte informatie correct is.

5.5 Tot slot

Terugkeer is een precair onderwerp dat verstrekkende gevolgen heeft voor de individuele terugkeerder. Mensen zijn uit hun land vertrokken met de hoop op een betere toekomst voor zichzelf en hun eventuele kinderen en zij zien zich nu geconfronteerd met het feit dat deze toekomst niet in Nederland kan zijn. Voor veel vertrekplichtige vreemdelingen is het moeilijk om deze uitkomst te accepteren, hetgeen de bereidheid tot meewerken aan zelfstandig vertrek negatief beïnvloedt. Dit maakt dat veel mensen moeilijk te bewegen zijn tot zelfstandige terugkeer.

Deze verkennende studie heeft laten zien dat er in andere sociale domeinen waarbij ook sprake is van een dwingende sturing vanuit de overheid, interventies zijn die mogelijk toepasbaar zijn in de begeleiding naar terugkeer. Voor de doelgroep waarop dit onderzoek zich richt, vertrekplichtige vreemdelingen die wel kunnen maar niet willen vertrekken, lijkt voor de partners die betrokken zijn in het terugkeerproces veel winst te behalen in methodieken die zich

richten op het motiveren van mensen voor begeleiding als een eerste stap om het gesprek over terugkeer aan te gaan. Belangrijke aandachtspunten daarbij zijn de houding van de professionals (de werkalliantie en responsiviteit) en de ingezette technieken en instrumenten gericht op motiveren en coaching. Voor een deel worden deze elementen nu reeds in praktijk gebracht, maar dit zou methodisch beter uitgewerkt en beter ingebed moeten worden in de organisatie dan nu het geval is. Dat betekent het benutten van goede ervaringen uit de huidige uitvoeringspraktijk en deze inzichten koppelen aan bewezen effectieve interventies uit andere domeinen. In deze studie is een eerste aanzet gegeven voor de richting waarin gezocht kan worden. Tot slot moet opgemerkt worden dat het motiveren van mensen die niet willen terugkeren tot deelname aan begeleiding en hen te laten nadenken over terugkeer een proces is dat tijd kost en bovendien de nodige kennis en ervaring vraagt van de professional. 'Quick wins' zijn er op het terrein van het bevorderen van zelfstandige terugkeer waarschijnlijk niet te halen, wel kan gewerkt worden aan het verbeteren van het methodisch handelen.

SUMMARY

Introduction

Immigrants who are no longer allowed to stay in the Netherlands because they do not (or no longer) have a valid residence permit are encouraged to depart from the Netherlands. To promote the actual departure of immigrants who are obliged to depart, the government may use several different measures. In the first instance, the government endeavours to encourage the independent (voluntary) departure of immigrants who are obliged to depart. Immigrants who refuse to cooperate with their departure may be forced to depart or face immigration detention. The Return and Departure Service (DT&V) supervises the organisation of the departure, as orchestrator. The service works with organisations such as IOM and other NGOs which support people who want to depart independently prepare for their departure. Support includes financial assistance, training and education, and help with reintegration in their country of origin.

The return of immigrants who are obliged to depart is intractable in practice. Ideally, all immigrants without valid residence documents would depart from Dutch territory. In practice, however, this is not always the case. To promote the voluntary return of immigrants who are obliged to depart, an exploratory study was conducted into behavioural interventions in other social spheres that could be used in the return process. It looked for behavioural interventions that encourage people to exhibit other behaviour, which they were not initially prepared to exhibit. It looked at both behavioural interventions that focus on conscious behaviour modification and the possibility of using nudges that engage automatic and unconscious thought processes. The study's target group was immigrants who are obliged to depart and are able to do so, but do not want to depart.

The study's most important findings are presented below.

Obstacles to return

An important prerequisite for effective interventions is that they fit well in the problem of return. Based on studies that have been carried out in the last ten years on barriers to return for migrants who are obliged to depart, the perceived barriers to return have been systematically identified. The studies show that a number of complex factors underpin whether or not someone returns and that these factors are located both in the countries of origin and the host countries and also depend on the personal circumstances of the immigrant who is obliged to depart.

In order to organise the various factors that play a role in return and to situate them in an overarching conceptual framework, the theory of planned behaviour

has been employed. This theory assumes that behaviour is largely determined by the intention to exhibit that behaviour. The intention, in its turn, is determined by the attitude towards the behaviour, the social norm, and perceived behavioural control (the degree to which one feels able to exhibit the behaviour). This method of organisation also offers practical guidance for making a directed search for alternative behavioural interventions in other sectors, which are in line (at meta-level) with the identified barriers. Applied to the issue of return, several major obstacles have been identified, based on the studied sources.

The attitude towards return is significantly influenced by the perceived insecurity in the country of origin. These perceptions often lead to intense emotions and fears causing people not to want to return. Another factor which influences the attitude towards return is the perception about the chances of a self-supporting life in the country of origin. Emotions such as shame, disappointment and mourning also play a role; shame towards family members in the countries of origin because the migration project has failed, disappointment and mourning because the expectations with regard to a new future in the Netherlands have not been fulfilled.

Perceived health is also an important factor that influences the attitude towards return; but the relationship with the intention to return is not clear, according to the sources consulted. Perceptions of poor health may hinder the intention to return, but in some cases - for example when someone blames their poor health on their stay in the Netherlands - it may also be a reason to want to depart.

Finally, satisfaction with the judicial process and treatment during the (asylum and) return process affects the attitude towards return. Migrants obliged to depart who feel they have used all legal means and feel that their case has been properly considered and that they have been well and properly guided in the process, have a greater willingness to return.

Besides obstructing cognitions and emotions that affect the attitude towards departure negatively, the experience of practical obstacles also makes the immigrant who is obliged to depart feel that they are not able to return, even if they have a positive attitude towards return. This involves things such as not having travel documents, no longer having social contacts in the country of origin, lacking financial resources or lacking basic needs such as proper housing. It is not so much the actual existence of such practical obstacles (practical solutions are often offered in the form of financial support, establishing contacts in the country of origin etc.), but above all what the perception regarding the practical obstacles does to the extent to which the person feels they have control of the situation (perceived behavioural control).

In the current method employed by the partners involved in the return process, there are different ways in which the guidance responds to the obstructive attitudes and perceptions in relation to practical obstacles. The starting point in

this is a tailor-made approach. Obstacles are often resolved in a very practical manner. For example, information is provided about the return process and organisations that can provide assistance with voluntary return; financial support is offered; contact is sometimes made with the family members in the countries of origin to restore contact; people are given space to express their emotions, et cetera. These are mostly practical solutions, which are certainly helpful in stimulating departure. Often the reason for not wanting to return is deeper, however, and has to do with (dysfunctional) attitudes and a lack of perceived behavioural control.

Although assistance does respond to obstacles to return, it does not yet work in a systematic or methodical way to change the underlying attitudes and perceived behavioural control. The professionals of DT&V do not work with protocolled methods or conversation techniques that attempt to change a negative attitude towards return and give immigrants who are obliged to depart the feeling that they are actually able to shape their return. It is precisely with regard to these aspects that it seems possible to make headway with regards to return assistance. Incidentally, DT&V is currently working on the development of new assistance methods ('working in a mandatory context'), in which particularly the working alliance between the professional and the returnee is central and in which work is also being done on a standard way of conducting conversations and procedure.

Deployment of behavioural interventions

Attempts are also being made in other social spheres to encourage people to behave in ways they were initially not prepared to. The search for interventions looked at proven effective interventions in spheres where there is also a mandatory governmental decision about the direction of the desired behaviour (specifically in the areas of child welfare, the judicial system and reintegration). It specifically looked for interventions that appeal to people's conscious thought system and focus on changing attitudes and increasing empowerment. On meta-level, these interventions tie in with the obstacles to return. A total of six interventions were selected and studied in more detail for their usefulness in the return process. Although the situations in the selected areas do not translate one-to-one to the issue of return, interventions are available in these domains (or elements of interventions) that could potentially be used in the return process. Per intervention, a brief description is given of the approach and the active ingredients that could be deployed in assisting the voluntary return. Then we identify the key insights on a general level that can be derived from these interventions.

- *Customised Aggression Regulation*

Customised Aggression Regulation (ambulatory adults) is aimed at reducing distorted and dysfunctional cognitions, increasing self-control, impulse control and self-control skills; improving social cognition; enhancing coping skills and

problem solving skills. The intervention is suitable for people of various ethnic groups. The programme includes components aimed at motivating people to participate in assistance, on changing attitudes and improving problem-solving skills.

In particular the components aimed at motivating people to participate in the intervention and increasing responsiveness look promising. People who do not want to return are often not willing to participate in an assistance process focused on return. Motivating them to participate is therefore an essential first step.

- *Individual Rehabilitation Approach (IRB)*

The primary goal of this intervention is to help people with serious, long-term disabilities function better, so they can live, work and learn successfully and satisfactorily, and have social contacts in the area of their choice with minimal professional assistance. The intervention primarily focuses on empowerment and is offered as an individual coaching process. The method is now applied to various target groups, including refugees (in the context of mental health care). Self-esteem and empowerment are central to the intervention.

The IRB method does not ultimately seem to be very promising for immigrants obliged to depart who can return but do not want to, because the method assumes a certain amount of willingness to consider behavioural change. If there is not at the very least some willingness to consider return, the method is not very useful. The reason is that people set their own goals in the IRB approach and then set about achieving this goal. If people do not want to return, it is unlikely that they will become intrinsically motivated to work on their return in this approach.

- *VrijBaan Empowerment method*

The primary objective of the intervention is to enhance people's empowerment (inner leadership) in order to enable them to participate actively in society and to find and retain work. The method is suitable for various target groups, but is currently not used specifically for people with a different cultural background.

The reasoning behind the method is that empowerment leads to greater autonomy and to making independent and more conscious choices. The VrijBaan Empowerment method fits well with approaches that are currently already being used by various partners involved in the return process for the benefit of people who indicate they (probably) want to return. Just as in the IRB approach, this method also assumes that participants are at least somewhat ambivalent about changing their behaviour. If immigrants who are obliged to depart are not motivated to do so this approach will not succeed. It is unlikely that people will actively cooperate on voluntary return.

- *Together we have Power*

The purpose of this intervention is to teach non-Western female ex-convicts alternative conceptual frameworks, so that after they finish the training they will be able to build adequate formal and informal relations in all areas of life in Dutch society, including employment. Training is done in a group and consists

of three modules. Obstructive cognitions are dealt with via the subject's self-knowledge, autonomous action skills and learning to think and act in a solution-oriented way. This form of training connects to the participants' cultural backgrounds. Some elements of this approach seem useful for return assistance. This relates in particular to the supervisor's coaching attitude, which is based on the individual's background, emotions and cognitions.

- *Work-Wise Release Programme*

The Work-Wise Release Programme is an integral part of the Work-Wise method and aims to support young people before, during and after their return to society from a young offender institution. Cognitive interventions attempt to influence the juvenile's non-functional mindsets and attitudes. Motivational conversation is one of the techniques used with this kind of intervention. The interventions can be applied to people with different cultural backgrounds. Motivational conversation in particular is identified as a promising element in assisting with voluntary return. However, the intervention's 'old fashioned' approach is considered less useful. It is important not to 'patronize' immigrants who are obliged to depart or see them as victims, but to make people responsible for their own choices.

- *Functional Family Parole Services*

FFPS is a method aimed at families who have difficulty keeping control of their lives and have little control of their future. FFPS is not a therapy; it is a staged intensive case management method. The method is used for families who are under the supervision of child welfare and juvenile probation, including families with a different cultural background. The family and its strengths are put first. It assumes that change is a process that does not happen overnight. First and foremost, it makes clear in communication with the family that individual differences are respected and there is respect for the needs and priorities of the family. Positive attention is used to make the family take matters in its own hands. 'Power' is the starting point. Work is undertaken to create a common goal, which is agreed between the family manager and all members of the system (the family). The administrators involved in the return process consider this methodology to be especially promising for the returnees at family reception centres. In particular the focus on the strength of families and the practical guidance offered by the intervention to achieve a common (return) goal are seen as possibly being useful. The entire system needs to have a positive attitude towards return to be able to work effectively on it.

Useful elements

In assessing the usefulness of the interventions that have been studied, it is important to make a distinction between interventions that 1) aim to motivate people for assistance and encouraging people to think about returning and 2) aim to empower. Practical experience emphasizes that although both aspects affect the intention to return, the immigrant who is obliged to depart must first develop a positive attitude towards return before they can work on empowerment.

For motivating immigrants who are obliged to depart for return assistance and setting goals regarding return, a number of key operational elements can be distilled from the interventions that have been studied which are useful in the return process. They mainly have to do with the attitude of the professional and techniques and instruments to be deployed. These are elements that have been proven to be effective in other social spheres.

Firstly, the working alliance between the professional and the immigrant who is obliged to depart is essential. The immigrant must be given the space to shape their own return within the established goal (return). This is an important condition to encourage people to think about their behaviour and the steps that have to be taken. A good trusting relationship between the professional and the immigrant is an important part of a good working alliance, in which the immigrant is seen not as a victim but as an actor who can shape their own return. This requires, amongst other things, the professional to have a coaching attitude and to increase the responsiveness of the participants in the assistance programme. In several interventions, including Customised Aggression Regulation, the VrijBaan Empowerment method, Together we have Power and FFPS, good examples can be found with which to shape this working alliance.

Secondly, systematically working on motivation for assistance and creating a different attitude towards return requires the targeted use of techniques and instruments. More specifically, this concerns the use of motivational conversation (see for example the Work-Wise Release Programme) and solution-oriented coaching (IRB). Furthermore, various interventions offer instruments for promoting motivation, for example through the use of a motivation checklist (e.g. Customised Aggression Regulation) or performing various exercises to increase motivation (Together we have Power).

These elements are partly present in current return assistance, but a lack of a common guidance framework means that the implementation of the assistance process is very dependent on the individual professional. The 'working in a mandatory context' methodology which is being developed at this time by DT&V seems to provide a basis for a common operational framework. This method can probably be connected to the use of interventions aimed at behavioural change (particularly aimed at motivation for assistance). A concrete application of the interventions or parts of interventions from other social spheres requires that they are specifically adapted or developed for the benefit of return assistance. The interventions developed must subsequently be tried out in practice and evaluated for their usefulness and effectiveness. In addition, it is important to realise that many of the interventions will have to be used for a longer period in order for them to be successful.

The use of nudging

Increasingly, various policy areas explicitly use knowledge from behavioural sciences for setting policy. This does not only concern knowledge regarding the rational, conscious thought process that the above-mentioned behavioural interventions focus on, but also knowledge about the unconscious thought process. One part of the research question was whether nudges that are used to influence subconscious thought processes may also be useful in promoting the return of immigrants who are obliged to depart. Nudges intervene in the decision-making process. By means of changes in characteristics of design, layout, presentation or context that influence a person's choices and behaviour, an attempt is made to adjust the behaviour of people in a non-coercive way. Examples include adjusting the default choice on forms, or intervention in the physical environment (e.g., putting healthy food at eye level, or having the stairs more clearly in sight than the elevator), or the communication of social norms (e.g. the message "most people in this hotel reuse their towel") which results in people tending (automatically) to make the desired choice. Nudges are deployed in many areas and they are achieving good results. This was the reason to see whether nudges can also be applied to return.

According to literature reviews and interviews with experts, we have to conclude that nudges can probably only make a very limited contribution towards promoting voluntary return. The main reason is that nudges fail to tie in sufficiently with the obstacles to return. Major reasons why people do not want to return, have to do with a negative attitude towards repatriation (obstructive cognitions and emotions) and a lack of experienced self-control (the feeling that one is not able to go back). Nudges do not change people's (ingrained) attitudes; they encourage people to do something they might already like to do but have not got around to yet, for example due to being busy or procrastination. This does not sufficiently relate to the issue of return. Certain kinds of nudges could well be used in a broader coaching process aimed at promoting voluntary return. This includes nudges that encourage a different way of thinking about the country of origin and return, for example by presenting realistic stories of returnees, posters with information about organisations that can help with return and providing current information on the country of origin. This kind of nudge may contribute towards initiating a process of self-reflection in the immigrant who is obliged to depart and they are already applied in practice. More, however, will be necessary to impel people to actually return. An important prerequisite for the deployment of nudges in the return process is that they are transparent (the intended purpose - promoting return - must be clear) and that the information provided is correct.

In conclusion

Return is a sensitive issue that has profound implications for the individual returnee. People have left their country in the hope of a better future for themselves and their children and they are now faced with the fact that this future cannot be in the Netherlands. It is difficult for many immigrants who are obliged to depart to accept this outcome, which negatively influences their willingness to cooperate with voluntary return. This means that it is difficult to encourage people to return voluntarily.

This exploratory study has shown that in other social spheres where there is also mandatory governmental control; there are interventions that may be useful in return assistance. For the target group this research focuses on, migrants who are obliged to depart and are able to do so but do not want to, there appears to be much to be gained for the partners involved in the return process in terms of methods that focus on motivating people for assistance as a first step towards starting the conversation about return. Important considerations in this are the attitudes of professionals (the working alliance and responsiveness) and the techniques and instruments deployed for motivation and assistance. In part, these elements have already been put into practice, but this should be more methodically prepared and embedded into the organisation than is currently the case. This means taking advantage of good experiences from the current practice and linking these insights to proven effective interventions in other spheres. This study gives an initial indication of the direction in which to look.

Finally, it should be noted that motivating people who do not want to return to participate in assistance and getting them to consider return is a process that takes time and requires a certain amount of knowledge and experience on the part of the professional. There probably are no 'quick wins' when it comes to promoting voluntary return; but improvements can be realised in terms of operating methodically.

LITERATUURLIJST

- Alphen, B. van, Molleman, T., Leerkes, A., & Hoek, J., van den (2013). *Van bejegening tot vertrek: Een onderzoek naar de werking van vreemdelingenbewaring*. Den Haag: Boom Lemma. Onderzoek en beleid 308.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Black, R., Koser, K., Munk, K., Atfield, G., D'Onofrio, L., & Tiemoko, R. (2004). *Understanding voluntary return*. Londen: Home Office. Online Report 50/04.
- Cabinet Office/ Behavioural Insights Team (2013). *Applying Behavioural Insights to Organ Donation: preliminary results from a randomized control trial*.
- Cabinet Office/Behavioural Insights Team (2012). *Applying Behavioural Insights to reduce fraud, error and debt*.
- Cabinet Office/ Behavioural Insights Team (2011). *MINDSPACE. Influencing behavior through public policy*.
- Fishbein, M. en I. Ajzen (2010). *Predicting and changing behaviour: The reasoned action approach*. New York: Psychology Press (Taylor & Francis).
- Geraci, D. (2011). *Bewogen terugkeer. Methodiek voor psychosociale begeleiding van (ex)asielzoekers en ongedocumenteerden*. Utrecht: Stichting Pharos.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Strauss, Giroux.
- Kox, M. (2010). *Het leven gaat door. Een onderzoek naar de effecten van het illegalenbeleid op het leven van uitgeprocedeerde asielzoekers in Utrecht*. Stichting LOS.
- Leerkes, A., Boersema, E., Os, R., van., Londen, M., van. (2014). *Afgewezen en uit Nederland vertrokken? Een onderzoek naar de achtergronden van variatie in zelfstandige terugkeer onder uitgeprocedeerde asielzoekers*. Den Haag: WODC. Cahier 2014-3.
- Leerkes, A., Galloway, M., & Kromhout, M. (2011). Terug of niet? Determinanten van terugkeerintenties en –attitudes onder (bijna) uitgeprocedeerde asielmigranten. *Mens & Maatschappij*, 86(2), 122-156.
- Leerkes, A., Galloway, M., & Kromhout, M. (2010). *Kiezen tussen twee kwaden: Determinanten van terugkeerintenties onder (bijna) uitgeprocedeerde asielmigranten*. Den Haag: WODC. Cahier 2010-5.
- Oenen, G. van (2014). Eerste hulp bij emancipatie: waarom we nudging nodig hebben. In: *Justitiële Verkenningen* (4/14) Met zachte dwang. Boom/Lemma uitgevers.
- Peters, R. & M. Schuilenburg (2014). De geest als aangrijpingspunt. De betekenis van gedragsturing in veiligheid, gezondheid en onderwijs. In: *Justitiële Verkenningen* (4/14) Met zachte dwang. Boom/Lemma uitgevers.

- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2014). *Doen en laten. Toepassing van het gedragsanalysekader op vier beleidscases*. Den Haag: RLI.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2014). *De verleiding weerstaan. Grenzen aan de beïnvloeding van gedrag door de overheid*. Den Haag: RMO.
- Sow, A. (2011). *Terugkeer met toekomst: Wensen, kansen en belemmeringen rond duurzame terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekers en onge-documenteerde migranten*. Nijmegen: Stichting Mondiale Samenleving.
- Stinesen, B. & R. Renes (2014). *Overheidsbeleid gericht op gedragsverandering: meer dan een mooi streven? Een analyse van gedragsbeïnvloedende overheidsinitiatieven in de domeinen gezondheid, mobiliteit en financiën*. Den Haag: RMO.
- Thaler, R & C.R. Sunstein (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*. New Haven: Yale University Press.
- Wijk, J. van (2008). *Reaching out to the unknown: Native counselling and the decision making process*. Den Haag: IOM.
- WRR (2014). *Met kennis van gedrag beleid maken*. WRR/Amsterdam University Press, Den Haag/Amsterdam.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1

BESCHRIJVING GESELECTEERDE INTERVENTIES

In hoofdstuk 3 zijn de geselecteerde interventies nader toegelicht. Een wat uitgebreidere beschrijving over het doel, de doelgroep, de onderbouwing, de aanpak, de uitvoerders en de verantwoording van de interventies komt in deze bijlage aan bod. De zes interventies die hier centraal staan, zijn:

- a. Agressie Regulatie op Maat ambulant volwassenen
- b. Individuele Rehabilitatie Benadering (IRB)
- c. Vrijbaan Empowerment Methode
- d. Samen hebben we Kracht
- e. Buitenprogramma Work-Wise
- f. Functional Family Parole Services (FFPS)

a) Agressie Regulatie op Maat ambulant volwassenen

Doel

AR op Maat ambulant volwassenen is gericht op het verminderen van vertekende en disfunctionele cognities, het vergroten van de zelfcontrole, de impulscontrole en de beheersingsvaardigheden, het verbeteren van de sociale cognitie, het vergroten van de copingvaardigheden en probleemoplossingsvaardigheden. Personen kunnen daardoor hun agressieve gevoelens en gedrag beter sturen. Bovendien worden het toepassen van probleemoplossingsvaardigheden, het in perspectief kunnen plaatsen en de morele ontwikkeling gestimuleerd. Verder heeft de interventie het doel om personen adequate vaardigheden aan te leren voor het hanteren van conflicten.

Doelgroep

De interventie is bedoeld voor mannen en vrouwen met (ernstige) agressieproblematiek. De behandeling kan zowel in een vrijwillig kader als in het kader van dwang opgelegd worden. Indicatiecriteria zijn het hebben van een IQ van 80 of hoger en voldoende beheersing van de Nederlandse taal. De interventie is niet geschikt (contra-indicaties) als de cliënt weigert, ook na een motivatietraject, om deel te nemen aan de interventie en als er sprake is van een acute psychose of een ernstig trauma.

Cultuursensitief

De interventie is geschikt voor personen uit diverse etnische groepen, doordat de responsieve methode ervoor zorgt dat het programma aansluit op het referentiekader van de cliënt. De behandelaars worden getraind in

cultuursensitiviteit. Van hen wordt verwacht dat zij kennis hebben van diverse culturele achtergronden.

Onderbouwing

Het biopsychosociaal model

Volgens het biopsychosociaal model (BPS-model; Dodge & Pettit, 2003) is het niet kunnen reguleren van agressieve gevoelens en gedrag het gevolg van een interactie tussen enerzijds de biologische, psychologische en sociale factoren en anderzijds de kwetsbaarheid voor deze factoren.

De theorie over het (verstoorde) sociale informatieverwerkingsproces

Bij mensen met agressieproblematiek is er sprake van een verstoorde informatieverwerking, zoals een negatief gekleurde waarneming en het snel vijandig interpreteren van de bedoelingen van anderen (Crick & Dodge, 1994).

Cognitieve gedragsmatige aanpak

De interventie maakt gebruik van een cognitieve gedragsmatige aanpak, waarbij de nadruk ligt op het kunnen herkennen van cognitieve vervormingen in combinatie met het leren toepassen van adequate cognities. Andere voorbeelden van cognitief-gedragstherapeutische elementen die worden toegepast zijn het aanleren van probleemoplossingsvaardigheden en gedragsalternatieven en het werken met rollenspelen (dramatherapeutische technieken).

Aanpak

Opzet

Het programma wordt voor een groot deel individueel aangeboden, maar kan ook deels via een groepsaanpak worden uitgevoerd. Het is een 'op maat' gesneden intensieve behandeling die gemiddeld genomen 5 maanden tot 1,5 jaar duurt. Dit houdt in dat per persoon gekeken wordt welke onderdelen in aanmerking komen en in welke intensiteit.

Inhoud

De interventie bestaat uit elf modules:

- *Introductiemodule*: motiveren van de cliënt en herkennen van risicovolle situaties die kunnen leiden tot gewelddadig gedrag.

Voorbeeld uit de introductiemodule

In twee oefeningen bedenkt de cliënt wat de voor- en nadelen zijn van agressief gedrag en van het deelnemen aan de interventie. De cliënt geeft bij elk voor- en nadeel aan hoe zwaar hij/zij het vindt wegen (klein voor/nadeel tot extreem groot voor/nadeel).

- *Netwerkmodule*: versterken van pro sociaal netwerk. Er wordt bijvoorbeeld meer inzicht gegeven in eigen netwerk door het maken van een netwerkanalyse.
- *Module stress en agressiereductie* (optioneel): meer greep krijgen op eigen spanningen, stress en agressie. Er worden oefeningen aangeboden die *arousal*-verlagend werken.
- *Module impulscontrole* (optioneel): de cliënt leert zijn impulsen beter te herkennen, er wordt gewerkt aan het leren focussen met behulp van bewerkte mindfulnessoefeningen.
- *Module beheersingsvaardigheden*: er wordt geoefend met het toepassen van diverse beheersingstrucs.
- *Module anders denken*: via cognitieve gedragstechnieken wordt er gewerkt aan het verminderen van vervormende cognities.

Voorbeeld uit de module anders denken

Mogelijke oefeningen voor het herkennen van niet-helpende gedachten:

- De behandelaar laat een filmfragment zien en de cliënt noteert de niet-helpende gedachten.
- De cliënt haalt een artikel uit een krant/tijdschrift/internet en neemt met de behandelaar door welke niet-helpende gedachten hierin voorkomen.
- De cliënt verplaatst zich in een andere cliënt die razend wordt in een bepaalde situatie. Welke niet-helpende gedachten kan hij dan gehad hebben?

- *Module waarnemen en interpreteren* (optioneel): via bewerkte mindfulness-oefeningen leren de cliënten waar te nemen en te interpreteren door hierbij geen of weinig irrationele gedachten en negatieve emoties te betrekken.
- *Module oplossingsvaardigheden* (optioneel): in de module wordt een inventarisatie gemaakt van de structurele problemen die spelen. De cliënt kiest vervolgens twee structurele problemen en gaat hier een plan van aanpak voor maken.

Voorbeeld uit de module oplossingsvaardigheden

Het maken van een TOP-vier belastende problemen: zijn de problemen kort- of langdurend? Is de situatie veranderbaar? Vervolgens vijf stappen formuleren voor een goede, langetermijnoplossing:

1. Formuleer het probleem
2. Maak een lijst van alle mogelijk oplossingen
3. Onderzoek de voor- en nadelen van de lijst met oplossingen
4. Geef elke oplossing een score
5. Kies de beste oplossing en voer deze uit

- *Module emotieregulatie* (optioneel): de module helpt om emoties beter te leren herkennen, meer greep te krijgen op emoties door deze vorm te geven (te verwerken) en emoties gemakkelijker los te kunnen laten.

Voorbeeld uit de module emotieregulatie

Een aantal emoties (waaronder angst en schaamte) onder de loep nemen via de volgende vragen:

- In welke situaties ervaar je angst en wat voel je als je angstig bent?
- In hoeverre zijn bij jou gevoelens van angst gerelateerd aan je agressieve gedrag?
- Welke gedachten gaan er door je hoofd als jij je angstig voelt?
- Welke helpende gedachte kun je toepassen als jij je angstig voelt?

- *Module conflicthantering* (optioneel): er wordt gewerkt aan diverse vaardigheden, die nodig zijn om op een constructieve wijze conflicten te hanteren.
- *Module partner in beeld* (optioneel): deze module wordt toegepast als de cliënt een partner heeft en er sprake is van huiselijk geweld of als het werken aan de relatie kan leiden tot vermindering van stress en agressieve gevoelens.

Algemene onderdelen

Algemene onderdelen van de interventie die bruikbaar lijken voor dit onderzoek zijn de aandacht voor het vergroten van de responsiviteit van de cliënt en de nadruk op het voortdurend motiveren van de cliënt.

- Vergroten van responsiviteit
Het werkmateriaal en de inhoud van de behandeling worden afgestemd op de behandelmotivatie, cognitieve capaciteiten, leerstijl en leertempo van de cliënt. De behandelaar kiest samen met de cliënt voor oefeningen die het beste aansluiten bij de leerstijl en interesses van de cliënt. Voorbeelden van leerstijlen zijn (Ruijters, 2006):
 - De kunst afkijken: een persoon met deze leerstijl leert het beste in de praktijk van alledag en heeft juist een allergie voor het oefenen via rollenspelen en voor het reflecteren op het eigen gedrag. Voldoende oefenen aan de hand van realistische situaties werkt wel.
 - Participeren: mensen met deze leerstijl komen samen met anderen tot leren en houden ervan om te sparren.
 - Kennis verwerven: de persoon vindt het prettig als de begeleider inhoudelijk gezien een expert is. De leerstijl kenmerkt zich door het willen weten wat er allemaal al bekend is en hoe tot deze kennis gekomen is.
 - Oefenen: personen met deze leerstijl hebben behoefte aan ruimte om uit te kunnen proberen, liefst in een 'net alsof'-situatie. Het uitgangspunt is daarbij een veilige leeromgeving.

- Ontdekken: mensen met deze leerstijl leren door te ontdekken en springen daarbij vaak in het diepe. Veel waarde wordt gehecht aan vrijheid en zelfsturing. De begeleider is een inspirator.
- Motiveren op maat
De interventie benadert motivatie als een veranderbaar begrip (Rovers, 2010). Motivatie verschilt per tijdstip en situatie en kan zowel door interne als externe factoren beïnvloed worden. Binnen de interventie worden doorlopend verschillende motivatietechnieken toegepast:
 - Aangaan van een werkbare behandelrelatie tussen behandelaar en cliënt. Het gedrag, de gedachten en de gevoelens worden serieus genomen en niet afgewezen, de cliënt wordt benaderd zonder negatief oordeel.
 - Via een motivatiechecklist worden 'motivatoren' en 'demotivatoren' in kaart gebracht en op een herinneringskaart gezet.
 - Er wordt gewerkt aan het verbeteren van zelfeffectiviteit, bijvoorbeeld via het opdoen van succeservaringen.
 - Een belangrijke techniek is het aansluiten bij het eigenbelang van de cliënt. Het gaat om argumenten die de cliënt zelf legitiem vindt.
 - Voor het krijgen en behouden van motivatie is het belangrijk dat de cliënt op zoek gaat naar een doel dat hij graag wil bereiken. Het toekomstperspectief moet levendig en tastbaar worden.
 - Vergroten van de responsiviteit is belangrijk om de motivatie te behouden.
 - De behandelaar probeert andere personen uit het netwerk van de cliënt, die een motiverende werking kunnen hebben, bij de behandeling te betrekken.

Materiaal

Er wordt gebruikgemaakt van een werkboek per module voor de cliënt. Bij de werkboeken hoort een algemene programmahandleiding voor de behandelaar en een theoretische handleiding.

Uitvoerders

Belangrijk in de houding van de behandelaar:

- De behandelaar is gericht op het responsief behandelen en vergroten van de responsiviteit voor de interventie.
- De behandelaar behandelt de cliënten met respect en benadert hen zonder negatief oordeel.
- Het bieden van presente aandacht (relatiegericht zijn) en het valideren (waaronder actief luisteren en geven van erkenning voor de emotie) zijn belangrijk.

Van de behandelaars wordt verwacht dat zij motivatietechnieken toepassen en vaardig zijn in het uitvoeren van ervaringsgerichte oefeningen en rollenspelen. De behandelaars moeten eerst een training volgen, en volgen om de week intervisie.

Verantwoording

AR op Maat ambulant volwassenen is in 2014 voorlopig erkend door de Erkenningcommissie Gedragsinterventies Justitie. De erkenning geeft aan dat de behandeling voldoet aan de kwaliteitscriteria van de Erkenningcommissie en dat het in de verwachting ligt dat het programma effectief zal zijn.

Uit onderzoek naar AR op Maat intramuraal voor adolescenten (Hoogsteder, Hendriks, Van Horn en Wissink, 2012) blijkt dat jongeren die AR op Maat hebben gekregen, in vergelijking met een controlegroep een significante verbetering lieten zien op het recidiverisico, het agressieve gedrag, de copingvaardigheden, cognitieve vervormingen en responsiviteit (waaronder motivatie). De versie voor adolescenten is qua methode, aanbod en aanpak vergelijkbaar met de volwassenen versie, maar is toegespitst op de residentiële setting en de leeftijdsgroep 16 tot 24 jaar.

b) Individuele Rehabilitatie Benadering (IRB)

Doel

De interventie heeft primair als doel om mensen met ernstige, langdurige beperkingen helpen beter te functioneren, zodat ze met succes en naar tevredenheid kunnen wonen, werken, leren en sociale contacten hebben in de omgeving van eigen keuze met zo min mogelijk professionele hulp. De IRB is gebaseerd op de aanname dat ook mensen met ernstige beperkingen wensen en doelen hebben met betrekking tot hun rol/functioneren op levensgebieden als wonen, werken, activiteiten en vrije tijd, leren. De hoofddoelen van de benadering luiden daarom als volgt:

- Het herwinnen of verbeteren van rol/functioneren op deze gebieden.
- Toename van de maatschappelijke participatie van de cliënt.
- Herstel van het gevoel van eigenwaarde en van eigen kracht (*empowerment*).

Doelgroep

Oorspronkelijke doelgroep

De oorspronkelijke doelgroep waar de IRB zich op richtte, waren mensen met ernstige, langdurige fysieke, zintuiglijke, verstandelijke of psychische beperkingen die door hun beperkingen belemmerd worden bij het vervullen van maatschappelijke en sociale rollen.

Breed bereik

De IRB-methode is geschikt voor verschillende doelgroepen, omdat het in zekere mate onafhankelijk is van de aard en de achtergrond van de persoon. De doelgroep kan zijn: mensen met niet-aangeboren hersenletsel, mensen met een verslaving, (getraumatiseerde) vluchtelingen (in GGZ kader), dak- en thuislozen en mensen met een forensisch-psychiatrische achtergrond. Daarnaast zijn jongeren en ouderen belangrijke nieuwe doelgroepen. Bij ouderen gaat het vaak om het behouden van een zelfstandig leven, bij

jongeren om het vinden van een levensinvulling en het verwerven van voldoende zelfstandigheid.

Indicaties en contra-indicaties

In principe is de IRB geschikt voor iedereen die ondersteuning wenst en nodig heeft bij het verkennen, kiezen, verkrijgen of behouden van eigen doelen op het gebied van wonen, werken, leren, sociale en familiecontacten en financiën. Eventuele aanpassingen of aanvullingen kunnen worden gemaakt voor mensen met beperkingen (bijvoorbeeld emotioneel, verstandelijk) en voor mensen met verschillende etnische achtergronden. Er is een soort 'spoorboek' ontwikkeld dat de aanpak voor verschillende doelgroepen uitstippelt. De IRB is enkel niet geschikt om wensen, doelen en behoeften van anderen uit te werken (bijvoorbeeld "hij moet maar eens werken") (*contra-indicatie*). Daarmee wordt de interventie in vrijwillig kader ingezet.

Onderbouwing

Theorieën

De methode wordt theoretisch goed onderbouwd vanuit drie theorieën: (a) de client-centered psychotherapie van Rogers (Rogers, 1961) waarbij het reflecteren van gevoelens (actief luisteren) zonder een bepaalde richting op te leggen (non-directief) centraal staat, (b) de positieve-psychologietheorie en (c) de revalidatiepsychologie. De IRB heeft als doel om cliënten zelf doelen te laten stellen in een non-directieve explorerende manier. Verder is een veilige atmosfeer en empathische houding essentieel.

Werkzame elementen

De belangrijkste werkzame elementen van de interventie zijn de individuele aanpak waarbij de wensen en de behoeftes centraal staan, de focus op autonomie en empowerment, en de positieve framing (denken in termen van capaciteiten in plaats van belemmeringen). Niet de trainer, maar de deelnemer is zelf eigenaar van het proces. Het uitgangspunt is dat de deelnemer zelf uitzoekt wat de mogelijkheden zijn binnen de aanwezige opties. Volgens de ontwikkelaars is het dan ook erg belangrijk dat de trainer enkel 'helpt' in plaats van de doelen te stellen. Tot slot is het aangaan van een bondgenootschap tussen de trainer en coach cruciaal voor een succesvol traject.

Aanpak

Opzet

De interventie duurt gemiddeld negen sessies. Volgens de ontwikkelaars duurt vooral het bepalen van het doel het langst. Deelnemers hebben vaak weinig ervaring met de situatie dat zij zelf een beslissing kunnen nemen (beslissingen worden vaak voor hen genomen). Als eenmaal een doel is gesteld, dan gaat het realiseren van het doel relatief snel. In totaal duurt het traject drie tot twaalf maanden.

De interventie is een op het individu toegesneden benadering en wordt dus niet in groepsverband aangeboden. Aan de hand van gesprekken en

activiteiten wordt per individu gekeken wat de eigen doelen en wensen van de persoon zijn. Het rehabilitatieproces vindt plaats in fases, te weten:

- Fase verkennen: de cliënt heeft in deze fase vaak een vage wens, weet niet precies wat hij wil, wat zijn rol daarin precies zal zijn en soms ook niet op welk terrein (bijvoorbeeld werk of wonen) hij iets wil bereiken.
- Fase kiezen: in deze fase moet de cliënt zijn doel definiëren (wat wil ik, wat is mijn rol daarin en op welk terrein wil ik dit bereiken?). Verder wordt in deze fase een termijn bepaald om het doel te bereiken.
- Fase van verkrijgen: de uitvoering van veelal praktische handelingen om het doel te bereiken (bijvoorbeeld regelen van verhuizing, schrijven van sollicitatiebrieven).
- Fase van behouden: vaststellen welke vaardigheden en hulpbronnen nodig zijn om het behaalde resultaat te behouden.

De interventie bestaat uit modules die zijn ontworpen om de cliënt te ondersteunen bij het afronden van de fase waarin hij zich bevindt en een volgende fase in te gaan. De modules zijn onder andere:

- het scheppen van een band;
- doelvaardigheid beoordelen en bespreken;
- doelvaardigheid ontwikkelen;
- het stellen van een rehabilitatiedoel.

Materiaal

Tijdens de modules worden hulpmiddelen ingezet om het proces te vergemakkelijken. Zo wordt bijvoorbeeld gebruikgemaakt van een kaartspel om de deelnemer er op een speelse manier achter te laten komen wat zijn/haar wensen en behoeftes zijn (zelfinzicht) en wat er nodig is om een keuze te maken. Volgens de ontwikkelaars is praten uiteindelijk het belangrijkste om zo een denkproces te triggeren. Volgens de ontwikkelaars kan de IRB-begeleiding vaak binnen bestaande hulpverleningsarrangementen worden ingepast.

Voor elke module zijn er een trainershandleiding en een handleiding, een oefenboek en werkbladen voor de gebruiker. Verder is er voor de trainer een handboek (Handboek Rehabilitatie voor zorg en welzijn) met daarin een samenvatting van de techniek en toepassingen op verschillende terreinen bij verschillende doelgroepen.

Voorbeeld casus

Situatie: vrouw op leeftijd die binnen een bejaardenwoongroep woont en agressief gedrag vertoont. Medebewoners zijn niet tevreden met deze vrouw en de leiding besluit dat ze weg moet. De vrouw wil niet denken aan een andere woning, omdat ze hier op haar plek is.

Aanpak: de IRB-trainer geeft aan zich niet te bemoeien met het besluit (de rechtvaardigheid ervan), maar enkel te kijken naar de mogelijkheden binnen de aanwezige kaders. Daarbij wordt rekening gehouden met de persoon: wat past bij de persoon? Wat zijn haar drijfveren? Wat is voor haar belangrijk?

Resultaat: De vrouw heeft duidelijke doelen opgesteld en is daarmee aan de slag gegaan. Ondanks dat ze in eerste instantie dacht dat een andere woning geen optie was, bleek ze achteraf toch erg tevreden te zijn met de nieuwe situatie (attitudeverandering). Daarnaast geeft ze aan dat het prettig was dat ze zelf mocht nadenken over wat ze wilde en haar dingen niet werden opgelegd.

Overeenkomsten terugkeeronderzoek:

- de persoon moet weg en wil dat niet (situatie);
- rechtvaardigheid van het besluit worden niet in twijfel getrokken (aanpak).

Uitvoerders

Er zijn geen duidelijke eisen om aan de opleiding als trainer te beginnen. De meeste uitvoerders hebben echter vaak wel een sociaal-agogische achtergrond, bijvoorbeeld (sociaal-)psychiatrisch verpleegkundigen en medewerkers dagbesteding. Uitvoerders kunnen bij- en nascholing krijgen van erkende docenten van de Stichting Rehabilitatie '92. Competenties die getraind worden, zijn bijvoorbeeld hoe iemand te motiveren en te inspireren.

Verantwoording

Er zijn enkele *pilots* geweest bij gemeentelijke sociale diensten in het kader van sociale activering of arbeidstoeleiding. In die projecten is gebleken dat het inspanning kan kosten om de bestaande oriëntatie van medewerkers van sociale diensten op het uitvoeren van de wet en de ontwikkelingsgerichte rehabilitatiehouding met elkaar te verenigen. Praktijkervaringen van trainers/coaches blijken niet altijd eenduidig te zijn omtrent de toepasbaarheid van de methode.

Er zijn in totaal vier effectstudies met een Randomized Control Trial (RTC) opzet (waarvan drie effect tonen). Drie van de effectstudies zijn in het buitenland uitgevoerd en één in Nederland. De doelgroepen in projecten die effect toonden, waren daklozen (project in Amerika), mensen met chronische schizofrenie (project in Italië) en ambulante cliënten met ernstige psychiatrische aandoeningen in beschermde woonvormen (in Nederland).

c) VrijBaan Empowerment-methode

Doel

Probleemanalyse

Mensen die langere tijd niet actief zijn in arbeid, krijgen vaak te maken met een vermindering in sociale contacten en een verlies van autonomie, eigenwaarde en zelfbeschikking. Ze geven aan dat begeleiders tijdens re-integratietrajecten weinig oog hebben voor de persoonlijke situatie en enkel focussen op het terug naar werk gaan. Voor een positieve uitkomst van het traject is het echter noodzakelijk dat de persoon in kwestie het gevoel heeft dat zijn leven zin heeft en vertrouwen heeft in kansen en mogelijkheden. Daartoe is persoonlijke ontwikkeling vereist.

Hoofddoel

De interventie heeft primair als doel om de empowerment (innerlijke leiderschap) van mensen te vergroten om hen beter in staat te stellen zelf actief deel te nemen aan de maatschappij en werk te vinden en te behouden. De gedachtegang erachter is dat empoweren leidt tot grotere autonomie en tot het maken van zelfstandige en bewuste(re) keuzes. Dat resulteert vervolgens weer in een toename van de slaagkans om een plaats in de maatschappij of op de arbeidsmarkt te verwerven en te behouden.

Doelgroep

De interventie is geschikt voor iedereen die één of meerdere belemmering(en) ervaart bij het verwerven van een maatschappelijk positie of een plaats op de arbeidsmarkt én zich persoonlijk of beroepsmatig wil ontwikkelen. De interventie kan worden aangeboden als onderdeel van een re-integratietraject vanuit bijvoorbeeld de bijstand en werkloosheid. Het wordt toegepast in vrijwillig kader. Mogelijke belemmeringen zijn:

- Lichamelijke, visuele of auditieve beperkingen.
- Psychische aandoeningen, zoals autisme, niet-aangeboren hersenletsel, ADHD of gedragsproblemen.
- Problemen met concentratie, leren, onthouden en ontwikkeling.
- Chronische ziekte, zoals diabetes, astma of reuma.
- De sociale situatie: werkloos, allochtoon, taalachterstand. Een taalachterstand kan een probleem opleveren bij het invullen van de vragenlijst (aan het begin en einde van het traject). In dat geval kan de trainer ervoor kiezen om de vragen voor te lezen aan de deelnemer en het toe te lichten. Op het moment bestaan er geen richtlijnen om de interventie bij mensen met verschillende culturele achtergronden toe te passen. Wel is er momenteel een onderzoek gaande om te kijken hoe men de vragenlijst kan aanpassen aan verschillende doelgroepen.

De inclusiecriteria zijn:

- Minimaal mbo-niveau 1 (plus redelijk Nederlands).
- Minimaal 18 jaar.
- Enig zelfinzicht of zelfreflectief vermogen.

- Enigszins leerbaar/trainbaar.
- Gemotiveerd en bereid om deel te nemen aan het traject (enkel extrinsieke motivatie is voldoende, echter verhoogt de kans op uitval).
- Deelnemers zijn qua fysieke en mentale belastbaarheid in staat om de vragenlijst aan het begin in te vullen en aan de trainingen van de geplande omvang deel te nemen.

Onderbouwing

De ontwikkelaars hebben literatuuronderzoek en diepte-interviews over empowerment in de context van re-integratie uitgevoerd. Op basis van de resultaten is empowerment gedefinieerd als bestaande uit de volgende zes componenten:

- **Competentie:** het vertrouwen in je eigen vaardigheden.
- **Zelfbeschikking:** zelfstandig keuzes kunnen en durven maken over je eigen leven.
- **Impact:** het gevoel via je keuzes daadwerkelijk invloed te kunnen uitoefenen op de uitkomsten en het verloop van je (persoonlijk of beroepsmatig) ontwikkelingsproces.
- **Betekenis:** voelen en ervaren dat je werk, je persoonlijke of beroepsmatige ontwikkeling en de keuzes die je daarin maakt betekenis hebben.
- **Positief identiteitsgevoel:** positief staan ten opzichte van jezelf.
- **Groepsoriëntatie:** het besef dat je deel uitmaakt van een gemeenschap, dat er daarom altijd sprake is van enige afhankelijkheid van anderen en dat samenwerking met anderen nodig is.

Self-determination theory & bruikbare elementen

De component 'betekenis' wordt onderbouwd vanuit de self-determination theory. Volgens de theorie zijn mensen van nature gemotiveerd om te blijven leren en om hun eigen leven te bepalen door middel van keuzes en beslissingen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen intrinsieke en extrinsieke motivatie. Intrinsieke motivatie (de persoon beleeft plezier aan de activiteit of het gedrag zelf) blijkt een sterkere motivatie te zijn dan extrinsieke motivatie (meer indirecte vorm van motivatie; mensen doen iets omdat het iets oplevert dat in principe losstaat van de activiteit op zich). De VrijBaan Empowerment-methode legt de nadruk op vooral intrinsieke motivatie. Het gaat niet om een oordeel van de professional. De eigen beleving van de verschillende componenten en de eigen doelen van de deelnemers zijn leidend in het hele proces.

Aanpak

Opzet

De deelnemer vult voorafgaande aan de empowermenttraining een vragenlijst in. Dit is een zelfrapportagelijst die de deelnemer inzicht geeft in zijn zwakke en sterke punten wat betreft de zes componenten van empowerment. Het doel van het gebruik van de vragenlijst is iemand aan het denken te zetten over zijn mate van empowerment. Hierna volgt een uitvoerige bespreking tussen coach en deelnemer over de uitkomsten van de vragenlijst. Op basis van de

besproken doelen van de deelnemers wordt een trainingsprogramma samengesteld waarbij een selectie wordt gemaakt uit circa 160 VrijBaan Empowerment-oefeningen uit het trainershandboek (zie hieronder). Na afloop vult de deelnemer dezelfde vragenlijst nogmaals in (voor de evaluatie/het eindgesprek).

Trainingsprogramma:

Materiaal & oefeningen

Per persoon worden, in samenspraak met de deelnemer, twee leerdoelen opgesteld op basis van de resultaten van de vragenlijst. Vervolgens selecteert de trainer een aantal oefeningen (uit het handboek met de 160 oefeningen) waarvan hij/zij denkt dat deze aansluiten op de leerdoelen van de deelnemer. De oefeningen zijn verdeeld in de zes componenten van empowerment en kunnen bestaan uit rollenspellen, discussies en opdrachten. Hieronder is een voorbeeldoefening toegevoegd die zich richt op het rouwproces (competentie 'zelfbeschikking' en 'betekenis'). Het handboek biedt tevens handvatten voor het opstellen van een dergelijk programma op basis van de resultaten van de vragenlijst.

Rouwproces (groepsgesprek)

Component(en)

☐ Competentie	
☒ Zelfbeschikking	Ontwikkelingsgericht denken
☐ Impact	
☒ Betekenis	Ontdekkende beeldvorming
☐ Positief identiteitsgevoel	
☐ Groepsoriëntatie	

Doel

- De deelnemer kan fases van een rouwproces van ziekte of handicap benoemen.
- De deelnemer kan eigen ervaringen in relatie met de theorie verwoorden.

Deelname vorm en deelnemers

Deelnamevorm	groepsgewijs
Minimum aantal	nvt
Maximum aantal	nvt

Beschrijving activiteiten

De trainer introduceert kort het groepsgesprek. Aan de hand van de plenair gepresenteerde of thuis gelezen theorie (bijlage) bespreekt de groep de verschillende fases en wordt een koppeling gemaakt naar eigen ervaringen. Een combinatie met module 'Ervaringsverhaal vertellen' of 'Probleem-Kans' wordt aangeraden.

Tijd benodigd voor uitvoering oefening

Inleiding met uitleg	5 minuten
Oefening	20 minuten
Nabespreking	5 minuten

Totaal	<hr style="width: 150px; margin-left: 100px;"/> 30 minuten
--------	--

Resultaat-/effectmeting

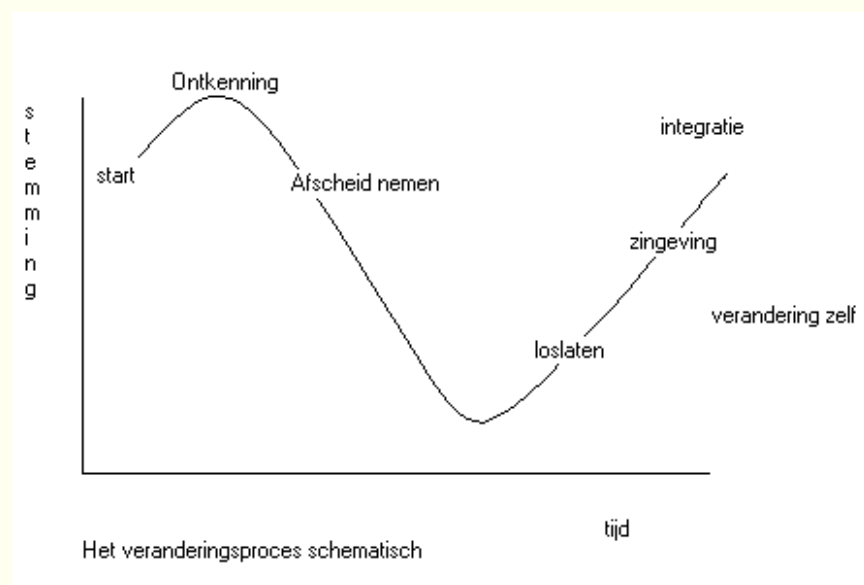
De deelnemer ziet dat hij/zij niet de enige is die dit meemaakt. De deelnemer benoemt eigen ervaring in stappen en begrijpt dat het geen lineair proces is. De deelnemer verwoordt zijn ervaringen en gebruikt daarbij woorden als: Het is me opgevallen ...Ik heb gemerkt dat...Ik wist niet dat...of Ik voelde dat...

Werkomgeving

Voldoende ruimte om in een kring te zitten.

Rouwproces

Mensen die een ingrijpende verandering in hun leven meemaken, ondergaan emotioneel gezien een veranderingsproces. De fase waarin diegene zit, is van invloed op zijn/haar communicatiegedrag. Het is een hele cyclus die iemand moet doorlopen. Degene die het veranderingsproces doormaakt, is eigenlijk nooit klaar met het doorlopen van het proces. Hij/zij gaat een stapje vooruit en valt dan weer terug. Door een gebeurtenis kan hij/zij ook weer helemaal aan het begin van het proces komen te staan.

De figuur hierboven is een schematische weergave van de fasen die iemand die ziek wordt kan doorlopen. De volgorde, duur en intensiteit van deze fasen verschillen per individu.

Fase 1. Start

Het veranderingsproces start met een crisis, het moment van ziek worden (of verlies van gezondheid). Het 'onvrede'-gevoel wordt heviger, omdat er een nieuwe situatie is ontstaan die niet past in de vroegere richting, het overzicht is weg. Ook het ontkennen van de beperkingen die de crisis met zich meebrengt, kan een hoge mate van schijnsterkte teweegbrengen. Men denkt dat men toch nog alles kan en gaat daarom extra hard werken.

Fase 2. Ontkenning

De eerste fase wordt gevolgd door paniekerige reacties om weer greep op de zaak te krijgen en de verandering te minimaliseren. De beperkingen eisen hun tol en het gevoel van machteloosheid neemt toe. De gevolgen van de nieuwe situatie worden vooruitgeschoven en genegeerd.

Fase 3. Afscheid nemen

Dan volgt er een fase waarin boosheid en opstandigheid de boventoon voeren. Boosheid en schuldgevoelens die niet aan iets concreets toe te schrijven zijn. Hierdoor komt het zelfbeeld onder druk te staan waardoor veel spanningen kunnen ontstaan. Gevoelens van onmacht, depressie en eenzaamheid die samenhangen met het afscheid nemen kunnen ontstaan.

Communicatie in de eerste drie fasen: communiceren met iemand die zich bevindt in de eerste drie fasen van het veranderingsproces kan problemen opleveren. Het is belangrijk om te weten dat de fase waarin iemand zich bevindt voor een belangrijke mate bepalend is voor hoe deze persoon met zijn of haar omgeving communiceert. Hij of zij zal moeilijk grenzen aan kunnen geven. Ogenscheinlijk lijkt er niets aan de hand te zijn, maar er is geen realistisch zelfbeeld. Voor de communicatie kan dit betekenen dat de persoon in kwestie geen open en eerlijke communicatie kan voeren. Personen in deze fase kunnen een chaotische indruk maken, ook in hun manier van communiceren. Men kan moeilijk contact met ze krijgen.

Fase 4. Loslaten

In deze fase worden de negatieve situatie en het verleden losgelaten. Er is ruimte voor redelijkheid, naar zichzelf en naar anderen. Dan ontstaat er ruimte voor een open communicatie met zichzelf en met anderen. Het accepteren van hulp en goede raad is weer mogelijk.

Fase 5. Verandering

Zaken kunnen weer op een rijtje worden gezet en men ziet weer nieuwe kansen. Problemen worden weer aangepakt. Men durft weer te gaan experimenteren, te leren en opnieuw grenzen te testen.

Fase 6. Zingeving

Door hierin stapje voor stapje te slagen, begint een basis van zelfvertrouwen te groeien. Van hieruit is er ook ruimte voor zingeving.

Fase 7. Integratie

Als al deze fasen zijn doorlopen en voldoende afgerond komt er een moment dat de nieuwe situatie, de 'normale' situatie is geworden. De grip op het leven is terug.

Communicatie na fase 4: het is belangrijk om een inschatting te maken of iemand al in fase 4 zit. Op deze manier kun je iemand langzamerhand begeleiden naar de laatste fase. Het is belangrijk te onderkennen dat ook het communicatiegedrag van de persoon in kwestie afhankelijk is van de fase waarin hij of zij zich bevindt.

Het trainingsprogramma duurt tussen de 30-50 uur en kan zowel individueel als in groepsverband aangeboden worden. Een groepsgerichte aanpak heeft

volgens de ontwikkelaars echter een meerwaarde, omdat de deelnemers van elkaar kunnen leren (hoe anderen aan hun leerdoelen werken) en de methodiek daarmee krachtiger is. Wanneer bijvoorbeeld een groep uit zeven personen bestaat en elk persoon twee leerdoelen heeft, worden er in de groep in totaal veertien leerdoelen samengesteld en behandeld.

Uitgangspunten

De volgende vijf uitgangspunten horen bij de empowerende benadering:

- **Omgeving:** praktische zaken zoals de ruimte waarin het contact plaatsvindt, de ontvangst en de manier waarop de afspraak gemaakt is. Daarnaast dossiervorming, schriftelijke communicatie, informatievoorziening en de kennis van zaken van de professional.
- **Communicatie:** het type vragen dat de professional stelt, de manier waarop hij goede of slechte boodschappen overbrengt en of hij de ander op zijn gemak kan stellen, mee kan denken en reageert op de ander.
- **Verwachtingen verhelderen:** aansluiten bij de beleavingswereld van de ander en onderscheid maken tussen eigen verwachtingen en die van de ander. Bewustzijn van eigen overtuigingen en (voor)oordelen.
- **Belangen respecteren:** erkennen dat professionals en de mensen met wie zij in gesprek zijn elk hun eigen belangen hebben. Bij tegengestelde belangen is het belangrijk dat beide partijen hun identiteit, zelfrespect en zelfvertrouwen kunnen behouden, maar ook dat zij elkaar daarin waarderen.
- **Motiveren/inspireren:** empathie en oprechte interesse, luisteren naar de wensen en drijfveren van de ander.

Uitvoerders

De methode wordt toegepast door REA College Nederland, regionale opleidingscentra (roc's), SW-bedrijven, re-integratiebedrijven, organisaties voor beschermd wonen en UWV. REA College Nederland verzorgt een tweedaagse intensieve methodiektraining voor professionals die deze methodiek willen toepassen. Er zijn in totaal ongeveer 300 trainers opgeleid in deze methodiek.

Benodigde competenties

De belangrijkste taken van de professionals die de methode uitvoeren zijn het afnemen van de vragenlijsten (tester) en het samenstellen en geven van de training (trainer). Daartoe moeten testers/trainers (1) deelnemers kunnen stimuleren en regie kunnen nemen, (2) bezitten van empowerende vaardigheden als feedback geven en ontvangen, ruimte nemen en bieden, kaders kennen en bieden, en (3) minimaal hbo-niveau en enige jaren praktijkervaring hebben. De testers moeten vooral ervaring hebben met het afnemen van vragenlijsten en de trainers met het coachen van cliënten. In de handleiding is de volledige lijst van competenties opgenomen waar de trainer aan moet voldoen.

Verantwoording

Er zijn twee effectonderzoeken gedaan naar de methode, een veranderingsonderzoek onder 69 deelnemers van de VrijBaan pilottrainingen en een quasi-experimenteel onderzoek in de praktijk zonder follow-up (onder 36 jongvolwassenen met een visuele beperking). Beide onderzoeken laten een significante verbetering zien op drie van de zes empowermentcomponenten, namelijk impact, positieve identiteit en competentie. In het onderzoek onder de jongvolwassenen met een visuele beperking heeft 85,7 procent van de interventiedeelnemers hun met behulp van de Goal Attainment Scaling vastgestelde doelen in het logboek volgens of zelfs boven verwachting gehaald. Overall gezien blijkt er een verbetering in empowered gedrag te zijn bij deelnemers die hebben deelgenomen aan de interventie (ten opzichte van de controle conditie).

d) Samen hebben we kracht

Doel

Het hoofddoel is om niet-westerse ex-gedetineerde vrouwen alternatieve denkkaders aan te leren, zodat ze na de training in staat zijn in de Nederlandse samenleving adequate formele en informele relaties op te bouwen op alle leefgebieden, waaronder arbeid.

De subdoelen:

- Bewustwording van verschillen tussen Nederland en eigen culturele achtergrond.
- Realistische verwachtingen ten aanzien van de toekomst in Nederland.
- Bewustwording van eigen mogelijkheden, eigen verantwoordelijkheden en eigen keuzes.
- Bewustwording van eigen stimulerende en remmende factoren.
- Bewustwording invloed van familiebanden en vriendschapsbanden op keuzes.
- Probleemoplossend handelen in een Nederlandse setting: hulp vragen, afspraken nakomen.
- Aangaan en onderhouden van gezonde informele relaties en loskomen van ongezonde relaties.
- Leren kennen, omgaan en communiceren met formele instituties.

Voor elke trainingsbijeenkomst zijn leerdoelen benoemd in de trainershandleiding.

Doelgroep

De interventie is ontwikkeld voor niet-westerse ex-gedetineerde vrouwen. De interventie wordt vrijwillig ingezet.

Inclusiecriteria zijn:

- Ouder dan 18 jaar.
- Afkomstig uit niet-westerse landen.

- Ondervinden knelpunten bij het re-integreren in de Nederlandse samenleving.
- Knelpunten worden op meerdere terreinen ervaren, waaronder wonen, inkomen en omgaan met geld, opleiding en werk, gezondheid, aangaan van formele en informele netwerken.
- Onvoldoende cognitieve vaardigheden bezitten op het gebied van eigenwaarde en competentiebeleving.
- Over gebrekkige zelfbepalingsvaardigheden beschikken.
- Motivatie voor deelname hebben.
- Beschikken over een verblijfsvergunning.

Exclusiecriteria:

- Verslaving
- Over onvoldoende mondelinge en schriftelijke uitdrukkingsvaardigheden in de Nederlandse taal beschikken.
- IQ lager dan 80.
- Niet in een groep kunnen functioneren.
- Kampen met psychische en/of lichamelijke belemmeringen waardoor zij niet in staat zijn alle bijeenkomsten bij te wonen.

Onderbouwing

Er zijn twee theorieën die als leidraad voor de interventie dienen.

Het model van de 5 G's

Als algemeen conceptueel kader wordt het schakelmodel van de 5 G's gehanteerd: Gebeurtenis → Gedachten & Gevoelens → Gedrag → Gevolg. Het model van de 5 G's is een rationele zelfanalyse. Het heeft zijn oorsprong in de Rationeel Emotieve Therapie (RET) van Albert Ellis. G1 staat voor een Gebeurtenis, die leidt tot een Gedachte (G2), deze bepaalt het Gevoel (G3), en de Gedachte en het Gevoel bepalen uiteindelijk het Gedrag (G4). Het gedrag heeft een gevolg (G5). Het uitgangspunt is: Gebeurtenis en Gedachte = Gevoel en Gedrag =>Gevolg. Een situatie en de gedachten daarover bepalen iemands gevoelens over de situatie en bepalen daarbij zijn/haar gedrag.

Het TOPOI-model over 'culturele verschillen en misinterpretaties'

Allochtone vrouwen die na detentie vrijkomen, hebben bepaalde beelden en verwachtingen van zichzelf en van hun kansen in de Nederlandse samenleving. De vrouwen hebben deze beelden vaak ingevuld vanuit een eigen culturele achtergrond en niet vanuit een intercultureel interpretatiekader. Deze beelden zijn dan ook in zekere zin vertekend. Zo hebben veel allochtone vrouwen zich het idee ingeprent dat het inwonen bij familie de enige logische oplossing is voor huisvesting na detentie en vanuit het beeld dat instanties toch niet bereid zijn daar hulp bij te bieden. Met deze gedachten houden ze de oude vormen van afhankelijkheid in informele relaties in stand en blokkeren ze voor zichzelf de weg naar sociaaleconomische

zelfredzaamheid. TOPOI staat voor Taal (verbaal en non-verbaal), Ordening (de zienswijze op de kwesties die spelen in de communicatie), Personen (de personen die deelnemen aan de communicatie en hun onderlinge relatie), Organisatie (maatschappelijke en organisatorische omgeving waarbinnen de communicatie plaatsvindt) en Inzet (onderlinge motieven, behoeften, verlangens en drijfveren van de gesprekspartners).

Aanpak

Opzet

De training heeft een groepsaanpak en bestaat uit drie modules, respectievelijk bestaande uit vijf, vijf en negen sessies. Er vinden twee sessies per week plaats, elke sessie duurt twee uur. De training kan zowel intramuraal als extramuraal gevolgd worden. In totaal beslaat de interventie elf weken. De groep bestaat uit minimaal zes en maximaal tien deelnemers. De interventie wordt extramuraal gegeven, op een locatie op korte reisafstand van de deelnemers.

Inhoud

Module 1. 'Ik en mijn motivatie' behandelt zelfinzicht, vaardigheden ten aanzien van zelfsturing (de relatie denken-doen-gevolgen en de keuze die hierin zijn te maken) en oplossingsgericht leren denken en handelen.

Bijeenkomst 1: Wie ben je en waar ben je voor gemotiveerd?

Bijeenkomst 2: Positief in het leven staan

Bijeenkomst 3: Gezondheid

Bijeenkomst 4: Vrouw zijn

Bijeenkomst 5: Seksualiteit en assertiviteit

Module 2. 'Relaties met anderen' gaat over intercultureel denken en informele relaties. Thema's die aan de orde komen, zijn familiebanden in herkomstland en in Nederland, omgaan met familie, vrienden, kennissen hier en daar, weerbaarheid bij inadequate relaties.

Bijeenkomst 6: Moederschap

Bijeenkomst 7: Opvoeden

Bijeenkomst 8: Jij en je partner

Bijeenkomst 9: Familie

Bijeenkomst 10: Vriendschap

Module 3. 'Mijn toekomst en mijn zelfstandigheid' gaat over intercultureel denken en doen in formele relaties. Thema's die in deze module aan de orde komen, zijn gekoppeld aan verschillende leefgebieden.

Bijeenkomst 11: Oriëntatie op scholing en beroep

Bijeenkomst 12: Werken met kwaliteiten

Bijeenkomst 13: Solliciteren

Bijeenkomst 14: Een uitkering en de regels

Bijeenkomst 15: Quitte spelen, een hele kunst

Bijeenkomst 16: My home is my castle

Bijeenkomst 17: Wet- en regelgeving rond werk en inkomen

Bijeenkomst 18: Alles op een rij

bijeenkomst 19: Afsluiting (portfolio en certificaat)

Werkvormen

De werkvormen die worden gebruikt, zijn het bekijken van een film (waarin alle 5 G's aan bod komen), groepsgesprekken als onderwijsleergesprekken (een gestructureerd gesprek tussen trainer en de deelnemers), lesvorm (de trainer geeft mondeling informatie door aan de deelnemers), groepsdiscussie (de trainer is slechts voorzitter), invuloefeningen (werkblad), creatieve oefeningen (bijvoorbeeld tekeningen), spelsituaties (bijvoorbeeld met behulp van een kaartspel), rollenspelen (situaties oefenen).

Algemene criteria

Er worden drie criteria gehanteerd voor de aansluiting bij de 'specific needs' van de doelgroep:

- Aansluiting bij de culturele achtergrond van de deelnemers (intercultureel begeleiden gebaseerd op TOPOI).
- Aansluiting bij een *geleidelijk* adaptatieproces van nieuwe denkkaders en handelingsperspectieven, via het motiveren van de deelnemers voor het opbouwen van adequate informele en formele relaties (methodisch principe van gedragsverandering, Prochaska en DiClemente). Motivatie is vanuit dit perspectief een proces dat niet in een keer tot stand komt.
- Aansluiting bij de overdrachtdynamiek van de groep. De groepsaankpak is een belangrijk onderdeel van de interventie. De trainers hebben een actieve rol hierin, via modelgedrag (sociale leertheorie, Bandura) en door tussen de deelnemers en de omgeving te gaan staan (gemedieerde leerervaring, Feuerstein).

Materiaal

De interventie beschikt over een theoretische handleiding, een trainershandleiding voor de trainers, een werkboek voor de deelnemers, een systeem voor evaluatie en een managementhandleiding voor de instellingen. Daarnaast zijn didactische materialen beschikbaar zoals dvd's, spellen, kaarten et cetera.

Uitvoerders

Trainers moeten beschikken over:

- Opleiding in het trainersvak, met name gericht op gedragsverandering (doorgaans zijn dit trainers die op hbo-niveau zijn geschoold).
- Meerdere jaren ervaring als trainer van gedragsverandering.
- Kennis van theoretische uitgangspunten en ervaring met de praktische vertaling daarvan in trainingen.
- Vaardigheden tot het motiveren van vrouwen.
- Vaardigheden tot het spiegelen van het gedrag van de deelnemers.
- Ervaring met het werken met deelnemers uit andere culturen.
- De vaardigheid zichzelf als rolmodel voor de deelnemers te profileren.

- De vaardigheid om verschillen en overeenkomsten in gedrag, denken en voelen van de deelnemers te hanteren, als input voor gedragsverandering van de deelnemers.
- Vaardigheden in het duaal trainen.

De interventie wordt door twee (vrouwelijke) trainers uitgevoerd.

Verantwoording

In de databank 'Interventies naar werk' is de interventie beoordeeld als theoretisch goed onderbouwd. Er is geen proces- of effectevaluatie uitgevoerd. Er is wel een systematiek ontwikkeld om het doelbereik van de interventie in kaart te kunnen brengen.

Uit een evaluatie uit 2009 komt naar voren dat in 2008 de interventie is ingezet bij 84 vrouwen, grotendeels afkomstig uit Suriname, de Antillen en Afrika. Veertien vrouwen zijn bemiddeld naar werk. Met 22 vrouwen is de interventie afgesloten zonder bemiddeling. De overige 48 vrouwen zijn toegeleid naar een leerwerktraject of opleiding.

De interventie is ingezet via financiering vanuit het ministerie van Justitie. Vanaf 2010 is deze financiering echter stopgezet en wordt, als gevolg daarvan, de interventie momenteel niet uitgevoerd. Volgens Zorgconcept is stopzetting van de interventie een beleidskeuze vanuit het ministerie geweest en niet gebaseerd op knelpunten in de uitvoering of inhoud van de interventie.

e) Buitenprogramma Work-Wise

Doel

Het Buitenprogramma Work-Wise is een integraal onderdeel van de Work-Wise-methode en is gericht op het begeleiden van jongeren voor, tijdens en na hun terugkeer in de maatschappij vanuit een (justitiële) jeugdinrichting. Het programma start ruim voordat de jongeren naar buiten mogen. De interventie heeft primair als doel om het risico op recidive te verminderen. Subdoelen zijn het behouden van een passende opleiding, stage of werkplek.

Doelgroep

De interventie vindt plaats in gedwongen kader en richt zich op jongeren:

- tussen de 15 en 23 jaar die minimaal drie maanden in een (justitiële) jeugdinrichting geplaatst zijn en terugkeren in de samenleving.
- met vaak ernstige en veelal complexe problemen op meerdere terreinen en met een lange geschiedenis in de hulpverlening achter de rug.
- met een gemiddeld tot hoog recidiverisico. Kan ook aangeboden worden voor jongeren met een laag risico op recidive (om participatie in de samenleving te bevorderen).
- voor wie het vinden en/of houden van een passende baan of leiding/stage een criminogene factor is.

Contra-indicaties:

- Het ontbreken van een Nederlandse verblijfsvergunning.
- Verslaafd zijn en onvoldoende grip hebben op deze verslaving.
- Niet geschikt zijn voor toeleiding naar school of werk op grond van psychische of lichamelijke redenen (bijvoorbeeld ernstige psychiatrische problematiek of een zeer laag IQ). De geschiktheid wordt tijdens de intakeprocedure door de gedragsdeskundige beoordeeld.

Onderbouwing

De theorieën en modellen die ten grondslag liggen aan de interventie zijn de leertheorieën, de cognitieve benadering en gedragsmodellen.

Leertheorieën

Het leertheoretisch perspectief gebruikt de begrippen stimulus (afgekort S – aanleiding in de omgeving), respons (afgekort R – reactie van de jongere) en consequenties (afgekort C – gevolgen voor de jongere). De gevolgen zijn ook een nieuwe stimulus. Het idee is dat als de reactie winst oplevert, de jongere zijn reactie zal herhalen. Is er geen stimulus, of geen winst, of zelfs een negatief gevolg, dan zal de jongere met dit gedrag stoppen. Op basis van een functionele analyse, waarin zowel het gedrag als het onderliggende patroon of oorzaak in kaart worden gebracht, bepaalt de trajectbegeleider welke aanpak het meest geschikt is voor de deelnemer (ongewenst gedrag laten afnemen, gewenst gedrag laten toenemen of nieuw gedrag aanleren). Zo kan een timeout voor een autist een beloning zijn, terwijl het voor een ander een straf is.

Voorbeeld - Belonen gewenst gedrag

Casus: *Theo is een jongen die agressief gedrag (onder andere vandalisme) vertoont en zowel thuis als op school problemen heeft.*

Stappenplan:

Stap 1: De trajectbegeleider geeft bij het belonen precies aan waarom hij de jongere beloont: *“Ik hoor dat je gisteravond naar cursus bent geweest. Ik vind dat heel goed van je, want ik weet dat je vrienden een feestje hadden.”*

Niet: *“Goed dat je er vandaag bent,”*

Maar: *“Goed dat je op tijd op deze afspraak komt. Ik merk dat je onze afspraken serieus neemt.”*

Stap 2: De begeleider legt de jongere exact uit wat het gewenste gedrag is: *“Als je de medewerker op het uitzendbureau ontmoet, dan doe je het volgende. Je zegt, ‘hallo, ik ben Theo’. Je geeft hem een hand en je kijkt hem daarbij in de ogen. Daarna wacht je tot de medewerker zegt waar je kunt gaan zitten.”*

De trajectbegeleider kan de jongere sociaal belonen met prijzen, glimlachen, aanraken, of door het verminderen van controle en meer vrijheden. Ook materiële beloning is mogelijk. De trajectbegeleider kan de jongere bijvoorbeeld pas ondersteunen bij het vinden van een woning als gewenst gedrag (bijvoorbeeld zelfverzorging en financiële vaardigheden) eerst is aangeleerd.

Cognitieve theorieën:

Met cognitieve interventies kan de trajectbegeleider invloed uitoefenen op de denkpatronen en de houding van de jongere. Hierbij zijn de kernovertuigingen van de jongere het belangrijkste, omdat vooral de trajectbegeleider hierop invloed kan hebben. Er zijn drie typen kernovertuigingen waarmee jongeren hun sociaal of crimineel gedrag kunnen rechtvaardigen: op het gebied van relaties/vertrouwen in anderen (*"Ik heb het recht jou terug te pakken."*), op het gebied van zelfvertrouwen (*"Steeds als ik iets durf, mislukt het toch"*) en op het gebied van verantwoordelijkheid en zorg (*"Ieder voor zich: als jij deze opdracht niet snapt dan zoek je het maar uit"*).

Om op de kernovertuigingen invloed uit te oefenen, kan de trajectbegeleider het gedragsmatig werken ondersteunen met drie typen cognitieve interventies:

- Cognitief reflectieve interventies (de methode bevat een duidelijk vijfstappenplan voor de trajectbegeleider om de cliënt zo goed als mogelijk te begeleiden).
- Aanleren van vaardigheden voor probleemoplossing.
- Verheldering van emoties en gezichtspunt van de ander (empathietraining).

Hieronder staat een voorbeeld uitwerking van stap 3 van de Cognitief reflectieve interventies.

Voorbeeld Stap 3 - Cognitief reflectieve interventies

Na de observatie (stap 1) en nadenken over het denkpatroon van de jongeren (stap 2) denkt de trajectbegeleider na over een goede aanpak (stap 3):

"Hoe kan ik, op basis van wat ik van deze jongere weet, het beste een open, eerlijke communicatie met hem beginnen? En hoe ga ik dan verder? Wat zeg of doe ik dan om het gedrag van de jongere op tafel te leggen, en voor hem de deur te openen naar het denkpatroon daarachter? Bijvoorbeeld: "Ik zag daarnet dat je (gedrag) en ik ben benieuwd/bezorgd (motivatie) om te weten wat er eigenlijk precies gebeurde. Wat dacht je eigenlijk, misschien (cognitie) ... of wat voelde je eigenlijk, misschien ... (emotie)?"

Na stap 3 volgen de daadwerkelijke interventie (stap 4) en reflectie (stap 5).

Aanpak

Duur

Het Buitenprogramma Work-Wise is een onderdeel van het totale pakket van een Work-Wise-traject en duurt twaalf tot vijftien maanden.

Individueel

De interventie vindt individueel plaats. Per jongere wordt een zesstappenplan doorlopen waarbij de motivatie, leerstijl en de (on)mogelijkheden van de jongere en zijn netwerk in kaart worden gebracht. Aan de hand van dit stappenplan wordt een Trajectplan Buitenprogramma Work-Wise opgesteld.

Dit Trajectplan beschrijft aan welke doelen gewerkt gaat worden en hoe. Het gaat hierbij met name om het integreren van informatie op het gebied van veerkracht, pathologie, stressoren en protectieve factoren van de deelnemer. Zo wordt vastgesteld aan welke doelen gewerkt gaat worden en hoe intens de begeleiding is.

Basis- versus aanvullende interventies

Voor het bereiken van de korte- en langetermijndoelen zet het Buitenprogramma Work-Wise een aantal interventies in. Op basis van diagnostiek in de voorbereidingsfase wordt een keuze gemaakt uit basisinterventies en aanvullende interventies.

- **Basisinterventies.** Er worden altijd basisinterventies ingezet voor werkrelatie en netwerkvorming. Zij vormen de rode draad voor het leggen en vasthouden van de samenwerkingsrelatie, het motiveren van en onderhandelen met de jongere over de hulp, en de inbedding van de jongere in de eigen sociale context. Voorbeelden hiervan zijn motiverende gespreksvoering/motiverend begeleiden en intercultureel begeleiden.
- **Aanvullende interventies.** Afhankelijk van de problematiek van de jongere worden tevens aanvullende interventies ingezet op het gebied van arbeid en scholing. Cognitief reflectieve interventies (zoals hierboven uitgewerkt), gedragsinterventies en interventies in het sociale netwerk zijn hier voorbeelden van. Deze interventies kunnen bijvoorbeeld de invloed van stressoren in de omgeving op arbeid en scholing verminderen. Daarnaast wordt gebruikgemaakt van aanvullende interventies voor het voorkomen van herhaling van een delictscenario rond Arbeid en Scholing. Zo kunnen jongeren worden getraind in het signaleren en vermijden van risicosituaties en wordt de jongere zo nodig gewezen op de voordelen van het prosociale gedrag als alternatief voor delictgedrag/antisociaal gedrag.

Cultuursensitief

De interventies kunnen toegepast worden bij verschillende culturele achtergronden. De interventie biedt duidelijke handvatten voor uitvoerders om 'allochtone' cliënten te begeleiden. De handleiding is ontwikkeld door FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling.

Materiaal

Tot het materiaal behoren een Programmahandleiding, Opleidingshandleiding, Beoordelings- en Evaluatiehandleiding, Managementhandleiding, Theoretische Handleiding en een Algemene Samenvatting & Leeswijzer. Gedurende het gehele proces wordt gebruikgemaakt van een draaiboek om de doelen op te stellen en de voortgang te monitoren.

Verantwoording

De interventie is volgens de NJI-database theoretisch goed onderbouwd. Er zijn geen Nederlandse effectstudies uitgevoerd. De Managementhandleiding bevat wel de opzet van een resultaats- en effectonderzoek. In de Beoordelings- en Evaluatiehandleiding zijn drie evaluatieve methoden

beschreven waarmee de effectiviteit gemeten kan worden: procesevaluatie, programma-evaluatie en een effectmeting.

f) Functional Family Parole Services (FFPS)

Doel

FFPS is geen behandeling, maar een gefaseerde intensieve case-managementmethodiek. Een belangrijk doel is het terugdringen van recidive of terugval naar zwaardere zorg. Tevens heeft FFPS tot doel om de communicatie tussen gezinsleden te verbeteren. Na de begeleiding heeft het gezin een gevoel van controle over haar eigen mogelijkheden om toekomstige problemen aan te pakken. Het gezin is daarbij realistisch ten opzichte van toekomstige problemen en het gezin heeft een plan voor het blijven toepassen van wat ze geleerd hebben in nieuwe situaties.

Vier centrale uitgangspunten

1. Stel het gezin en de krachten die het gezin/systeem heeft voorop: hanteer een relationele of gezinsfocus in plaats van jeugdzorg te bieden aan één individuele cliënt. FFPS-begeleiding is tijdelijk. Bouw daarom aan ondersteuning vanuit het gezin/systeem om positieve veranderingen aan te moedigen en vast te houden.
2. Verandering is een proces en gebeurt niet van de ene dag op de andere. Door de invloed van risicofactoren op de ontwikkeling van jeugdigen te verkleinen en die van beschermende factoren te vergroten, kan duurzaam veranderen gestimuleerd worden.
3. Respecteer individuele verschillen en doe je best het gezin 'echt' te begrijpen. Begrijp individuen en gezinnen onder hun eigen voorwaarden en met respect voor hun behoeften en prioriteiten ('*match*' met cliënten; FFT inc., 2008).
4. Gebruik kracht als uitgangpunt. Ga uit van de '*noble intentions*' (letterlijk: grootmoedige/edelhoedige bedoelingen; goede bedoelingen) bij vertoond gedrag en gebruik positieve aandacht om jongeren en gezinnen het heft in eigen hand te doen nemen.

Doelgroep

FFPS wordt toegepast bij gezinnen die zich in een hopeloze situatie bevinden (dat zo ervaren), bijvoorbeeld gezinnen die zich (proberen te) onttrekken aan jeugdzorg binnen het vrijwillige kader. De gezinnen zijn belast met taaie problematiek, waaronder criminaliteit, licht verstandelijke beperkingen, maar ook bijvoorbeeld vechtscheidingen. FFPS wordt ingezet bij gezinnen die onder begeleiding staan bij jeugdzorg en jeugdreclassering. Er zijn geen bepaalde inclusiecriteria waar het gezin aan moet voldoen. FFPS kan binnen elk systeem worden ingezet.

Onderbouwing

Centraal in FFPS staat het (systeemtheoretische) uitgangspunt dat gedrag van individuele gezinsleden begrepen dient te worden in de context van de onderlinge relaties binnen het gezin. In gezinnen van jeugdigen met ernstige gedragsproblemen is vaak sprake van het onderling 'afdwingen' van negatief gedrag door het in stand houden van negatieve communicatie en negatieve onderlinge relaties (Patterson, 1982). FFPS is erop gericht de onderlinge relaties weer zodanig leefbaar te maken dat de gezinsleden de jeugdige kunnen ondersteunen in het ontwikkelen van adequater gedrag.

Naast deze gerichtheid op het gezinssysteem en de gezinsrelaties wordt er geput uit de communicatietheorie, structurele gezinstherapie, gedragstherapie en ecologisch georiënteerde theorieën. Een belangrijk principe in de communicatietheorie is dat de boodschap die gecommuniceerd wordt vaak meerdere betekenissen heeft, die niet alle tegelijk overkomen. Boosheid is bijvoorbeeld vaak een uiting van bezorgdheid. Door dit te benoemen en verhelderen, kan de aanvankelijke boodschap worden 'reframed' of 'herlabeld'. Dit 'reframen' of cognitief herstructureren is een centraal punt binnen FFPS en is afkomstig uit de cognitieve gedragstherapie. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van elementen uit de structurele gezinstherapie bij de analyse van de gezinsrelaties: de posities die de gezinsleden ten opzichte van elkaar hebben en de consequenties daarvan voor de stabiliteit van het gezin. Anders dan bij de structurele gezinstherapie gaat het er bij FFPS vooral om de gezinsstructuur (en het gedrag van de gezinsleden als product van deze structuur) te begrijpen, en niet om het veranderen van de gezinsstructuur. Bij de ecologisch georiënteerde theorieën staat de mens als onderdeel van zijn sociale omgeving centraal. Vooral in de laatste fase van FFPS is deze oriëntatie van belang voor de generalisatie van het tijdens de begeleiding en interventie nieuw aangeleerde gedrag.

Aanpak

Opzet

FFPS is geen therapie, maar een methode voor intensief casemanagement waarbij het gehele gezin betrokken wordt.

Inhoud

- Fase 1: verbindings- en motiveringsfase (zes tot acht weken intensief contact):
 - Aangaan van een gelijkwaardige werkrelatie met de gezinsleden en creëren van vertrouwen en gelijkwaardigheid.
 - Met het gezin wordt gekeken naar wat er goed gaat (kracht) en welke moeilijkheden zij ervaren (risico's).
 - De gezinsmanager werkt aan een gezinsthema dat gericht is op de relaties binnen het gezin.
 - Belangrijk dat er hoop is of komt, zodat het gezin mogelijkheden ziet voor een positieve verandering en bereid zijn om hieraan te werken.

- Indien nodig verwijst de gezinsmanager door naar passende hulpverlening.
- Fase 2: ondersteunings- en monitoringsfase (zes tot negen maanden minder intensief contact):
 - De gezinsmanager houdt contact met de instanties waarnaar is doorverwezen.
 - De gezinsmanager zet eventueel zelf lichte gedragsinterventies in (cognitief herstructureren).
 - Er wordt een preventieplan opgesteld. In dit plan is voor alle gezinsleden duidelijk hoe te handelen op het moment dat het weer minder goed gaat binnen het gezin, zodat het gezin zelf in staat is om problemen op te lossen.
- Fase 3: generalisatiefase (zes tot acht weken intensief contact)
 - De gezinsmanager zal samen met het hele gezin bespreken hoe ze het geleerde in fase 2 kunnen blijven toepassen in verschillende situaties.
 - Indien nodig wordt het preventieplan besproken.
 - De begeleiding zal stapsgewijs afgebouwd worden.

Technieken

Balanced alliance

Een essentieel onderdeel van FFPS is 'meervoudige partijdigheid' (balanced alliance). Dit houdt in dat alle gesprekken worden gevoerd met het hele systeem en dus niet met gezinsleden apart. Hierdoor kan het systeem een gemeenschappelijk doel ontwikkelen. Bovendien wordt op deze manier gebruikgemaakt van de krachten van het gezinssysteem (relaties en onderlinge verbondenheid).

Gesprekstechnieken

Met behulp van gesprekstechnieken wordt gewerkt aan de mindset van het systeem. Het gezin moet zelf leren wat effectief is en met elkaar op zoek gaan naar een gemeenschappelijk doel. Zo ontstaat inzicht en werkt het gezin goed mee aan herstel met behulp van de juiste behandeling en begeleiding.

Als gesprekstechniek wordt onder andere cognitief herstructureren ingezet:

- Veranderen van focus: de gezinsmanager kan ervoor kiezen om juist te focussen op dat wat er wel goed gaat, of op wat boosheid voor invloed heeft op de anderen in het gesprek. Door de focus te veranderen, ontstaat vaak meer rust en ruimte om verder in gesprek te gaan.
- Veranderen van betekenis: de gezinsmanager gaat op zoek naar een andere betekenis voor het probleem, een betekenis waarin iedereen een verantwoordelijkheid heeft waardoor iedereen ook een onderdeel van de oplossing wordt. Hierdoor kan het gezin weer hoop krijgen dat het nu wel gaat lukken.

Randvoorwaarden

Als randvoorwaarde geldt dat er tijd en intensiteit nodig is voor het goed uitvoeren van FFPS. In de eerste fase worden twee à drie gesprekken per week gevoerd. Deze tijd is nodig voordat het doel ook een gemeenschappelijk

doel van het gezin wordt. Verder is het van belang dat het hele systeem bij de gesprekken aanwezig is en deze gesprekken bij het gezin thuis worden gevoerd. Wekelijkse supervisie is noodzakelijk om de methodiek goed toe te passen en de kwaliteit van de uitvoerders doorlopend te kunnen versterken.

Uitvoerders

De uitvoerders worden niet opgeleid als cognitieve gedragstherapeuten, maar er worden wel technieken uit de cognitieve gedragstherapie toegepast. De casemanagers moeten veel oefenen om de methodiek eigen te maken. Naast een training (vijf keer twee dagen), volgen de gezinsmanagers ook elke week intervisie en werken ze binnen een multidisciplinair team. Binnen het team is een gedragsdeskundige aanwezig voor diagnostiek en advies en is er een getrainde FFPS-supervisor die wekelijks feedback geeft aan de uitvoerders. FFPS wordt onder licentie uitgevoerd.

Verantwoording

Bureau Jeugdzorg Agglomeratie Amsterdam (BJAA) is in 2005 gestart met de eerste contacten met de ontwikkelaars van FFPS in de VS. Na een werkbezoek is een pilot gestart en met één team binnen de jeugdreclassering van start gegaan. Per september 2010 is een tweede FFPS-team gestart. Inmiddels zijn ook de meeste gezinsmanagers van het team Overlastgevende Multi Probleem Gezinnen (OMPG) opgeleid in de aanpak. De overige medewerkers van BJAA worden de komende jaren getraind in FFPS.

De methodiek is ook doorontwikkeld voor de toepassing in situaties waarin alleen de eerste fase van FFPS aan bod komt. Dit is in de afgelopen jaren met succes toegepast door AMK Stadsregio Amsterdam en binnen Veilig Thuis. Ook Intervence Zeeland past de methodiek integraal toe.

In 2011 heeft de HvA een onderzoek uitgevoerd naar de invoering en borging van (onder andere) FFPS. Internationaal zijn er meerdere studies uitgevoerd waarin de effectiviteit van FFPS wordt ondersteund. In de VS heeft de toepassing van FFPS geleid tot 40 procent minder terugval in de problematiek bij de inzet bij kwetsbare gezinnen. De methodiek is ingebed in de FFT-methodiek (Functional Family Therapy), waar zowel nationaal als internationaal bewijskracht voor is. In Nederland wordt er momenteel onderzoek gedaan naar de werkzaamheid van FFPS.

BIJLAGE 2

Geïnterviewde deskundigen

Uitvoerders terugkeerketen:

Karima Azouagh, regievoerder DT&V
Naomi Buijsse, regievoerder DT&V
Harold Crama, regievoerder DT&V
Jessica Ellerie, regievoerder DT&V
Anoniem, regievoerder DT&V
Jente Schirm, teamleider IOM
Eva Koornstra, projectcoördinator REAN, IOM
Goof van Dormolen, manager afdeling begeleiding VluchtelingenWerk

Wetenschappelijke experts:

Marcel Verweij, hoogleraar filosofie, Wageningen University
Jasper Zuure, senior adviseur Raad voor Volksgezondheid & Samenleving
Alies Struijs, senior adviseur Raad voor Volksgezondheid & Samenleving

Regioplan Beleidsonderzoek

Jollemanhof 18 (6^e etage)

1019 GW Amsterdam

T 020 531 531 5

E info@regioplan.nl

I www.regioplan.nl